

دانشگاه باقرالعلوم «علیه السلام»
دانشکده: علوم سیاسی، اجتماعی و تاریخ
پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته: تاریخ اسلام

عنوان:

سیر تحول نقش صحابه از زمان پیامبر (ص) تا آغاز حکومت حضرت علی (ع)

استاد راهنما:

دکتر زهرا روح الهی امیری

استاد مشاور:

سید محمد تقی آل غفور

نگارش:

نجمه رضائیان

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

مشعل فروزان آسمان نبوت و رسالت، خاتم پیامبران، پیامبر بزرگ اسلام صلی الله علیه و آله، و خاندان پاک و مطہر شان و منتظران ظهور فرزند گرامیش بقیہ الله الاعظم.

«اللهم عجل لولیک الفرج»

تقدیر و تشکر

حمد و سپاس خدای بی کران که رحمت و نعمت خود را بر این بنده حقیر ارزانی نمود. تقدیر و تشکر می‌کنم از همه اساتید بزرگواری که در این مقطع تحصیلی افتخار شاگردی آنان را داشتم. به ویژه تقدیر و تشکر می‌کنم از استاد عزیز سرکار خانم دکتر زهرا روح الهی امیری که با راهنمایی‌های دلسوزانه، صمیمانه و عالمانه خود این جانب را در انجام این رساله یاری نمودند. و از استاد مشاور محترم خود حجت الاسلام و المسلمین جناب آقای دکتر محمد تقی آل غفور نیز کمال تشکر را دارم. و تشکر بسیار از پدر و مادر مهربان و همسر دلسوز و فرزندان عزیزم که بدون همراهی و سعه صدر آنان توفیق انجام این تحقیق برای این حقیر میسر نبود.

چکیده

پژوهش حاضر موضوع «سیر تحول نقش صحابه در زمان پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم تا آغاز حکومت حضرت علی علیه السلام» را مورد بررسی قرار داده است. برای تشریح این موضوع از روش توصیفی - تاریخی استفاده شده و به ارزیابی این مسئله پرداخته که نقش صحابه و افراد صاحب نفوذ و تأثیرگذار در تغییرات و تحولات جامعه، چگونه بوده و آنان چه جایگاه و تأثیری بر روند تحولات جامعه صدر اسلام داشته اند. برای رسیدن به پاسخ مناسب در رابطه با این مسائل، با توجه به این نکته که این پژوهش به صحابه، به عنوان کارگزاران جامعه می‌نگرد، و نیز با توجه به پیشینه و معیارها و ویژگی‌های آنان در دوران جاهلیت، تلاش می‌شود تا عملکرد صحابه در سه حوزه فرهنگی و اجتماعی، سیاسی و نظامی، و حوزه اقتصادی مورد بررسی قرار گیرد. با مد نظر قرار دادن این فرضیه که نقش و عملکرد برخی صحابه در تغییرات و تحولات جامعه بعد از پیامبر(ص)، در جهت مخالف ارزش‌های اسلامی نسبت به عصر پیامبر(ص) بوده است، سعی شده تا نقش و جایگاه صحابه در مقطع زمانی مذکور، بررسی شود و بدین ترتیب سیر تحولات ناشی از عملکرد، و نیز سهم آنان در تغییرات و تحولات جامعه روشن گردد. لذا در سه حوزه مذکور، شاخصه‌های تغییر و تحول جامعه صدر اسلام در جهات مثبت و منفی مورد توجه قرار گرفت. با توجه به متون تاریخی و روایی این نتیجه به دست آمد که صحابه پیامبر(ص) بر اساس ارزش‌ها و شاخصه‌های اسلامی نظیر؛ سبقت در اسلام، سبقت در ایمان، هجرت، جهاد در راه خدا و... توانستند عوامل تعیین کننده در تحولات جامعه محسوب شوند و با تکیه بر رهبری الهی و ایمان و عقیده بر مبنای تعالیم قرآن کریم و سیره پیامبر(ص) جامعه ای اسلامی و حکومت دینی را پایه گذاری نمایند و در گسترش آن نقش بسزایی ایفا نمودند. ولی بروز برخی رفتارهای جاهلانه و غیر اسلامی از همان زمان پیامبر(ص)، در نهایت بازگشت صحابه به ویژگی‌ها و معیار-های دوران جاهلیت و تعصبات ناشی از آن را آشکار نمود. چنان که رجوع به گذشته، پس از پیامبر اسلام (ص) به اوج خود رسید و عملکرد آنان موجب تحولات عمیقی در زمینه‌های مختلف جامعه گردید.

واژه‌های کلیدی: تحول، نقش، صحابه، نخبگان.

فهرست مطالب

11	فصل اول: کلیات و چارچوب نظری
12	گفتار اول: کلیات
12	مقدمه
12	1. بیان مسأله
13	2. علت انتخاب، اهمیت و فایده پژوهش
14	3. سابقه تحقیق
17	4. اهداف تحقیق
17	5. سؤال اصلی تحقیق
17	6. سؤالات فرعی تحقیق
17	7. فرضیه تحقیق
17	8. پیش فرضهای تحقیق
18	9. روش انجام تحقیق
18	10. سازمان دهی تحقیق
19	گفتار دوم: چارچوب نظری
19	مقدمه
19	1. تحول
19	1-1. تطور و تحول، تحول و تغییر اجتماعی
20	2-1. مفهوم تغییر اجتماعی
21	3-1. ویژگیهای تغییرات اجتماعی
21	4-1. تعریف تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی
22	5-1. انواع تغییرات اجتماعی
23	6-1. دگرگونی و دگرگونی اجتماعی
24	7-1. عوامل و شرایط تغییر اجتماعی

26	2. نقش
26	1-2. مفهوم نقش
27	2-2. نقشهای اجتماعی
28	3-2. انواع نقشهای اجتماعی
30	4-2. نقشها و رابطه‌های اجتماعی
31	5-2. تصویب و تأیید اجتماعی نقشها
32	6-2. نقش فرد در تحولات اجتماعی
32	7-2. پایگاه اجتماعی و ارتباط آن با نقش اجتماعی
33	8-2. انواع پایگاه اجتماعی
35	9-2. عوامل تعیین پایگاه اجتماعی
35	10-2. تفاوت نقش و پایگاه
36	3. صحابه
37	4. نخبگان
41	چارچوب نظری
42	جمع بندی
46	نمودار 1-1- نمودار چارچوب نظری

فصل دوم: نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار فرهنگی و اجتماعی.

مقدمه Error! Bookmark not defined.

کفتار اول: ساختار فرهنگی و اجتماعی عصر جاهلیت ... Error! Bookmark not defined.

1. ارزشهای فرهنگی و اجتماعی عصر جاهلیت. Error! Bookmark not defined.

1-1. اهمیت حسب و نسب و تعصب قبیله ای. Error! Bookmark not defined.

2-1. تقلید از گذشتگان Error! Bookmark not defined.

3-1. روحیه ستیز جویی و غارت گری .. Error! Bookmark not defined.

4-1. خرافات و افسانه پرستی در عصر جاهلیت. Error! Bookmark not defined.

5-1. آداب و رسوم عصر جاهلیت..... Error! Bookmark not defined.

6-1. شعر و خطابه و شعرای عرب..... **Error! Bookmark not defined.**

7-1. تشتت افکار و عقاید گوناگون اعراب جاهلی. **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار دوم: عملکرد پیامبر اکرم (ص) در تحولات اجتماعی و فرهنگی.

1. عملکرد پیامبر اکرم(ص) در تبدیل فرهنگ جاهلی به فرهنگ اسلامی. **Bookmark not defined.**

1-1. دعوت از افراد و قبایل..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1. توجه دادن اعراب به زندگی معنوی به جای زندگی مادی. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-1. توجه به آخرت و توصیه به تقوا. **Error! Bookmark not defined.**

2-2-1. تمسک جستن به قرآن و تقرب به خدا. **Error! Bookmark not defined.**

3-2-1. تساوی اجتماعی و دوری از تبعیض. **Error! Bookmark not defined.**

4-2-1. سفارش به دوستی و رعایت حق امانت داری. **Error! Bookmark not defined.**

5-2-1. دوری از اطاعت شیطان..... **Error! Bookmark not defined.**

6-2-1. اکرام به همسایه و مهمان نوازی و مدارا با مردم. **Error! Bookmark not defined.**

7-2-1. تحیت و سلام..... **Error! Bookmark not defined.**

8-2-1. پاکیزگی و خوش بویی..... **Error! Bookmark not defined.**

9-2-1. وفاداری و دلجویی نسبت به خانواده شهیدان. **Error! Bookmark not defined.**

3-1. جایگزین شدن مفاهیم جدید الهی و معنوی در اشعار و خطابهها. **Bookmark not defined.**

4-1. برخورد با عادات و رسوم جاهلی و افکار خرافی. **Error! Bookmark not defined.**

1-4-1. تعصب مذموم..... **Error! Bookmark not defined.**

2-4-1. قتل و غارت..... **Error! Bookmark not defined.**

3-4-1. فخر فروشی..... **Error! Bookmark not defined.**

4-4-1. پدیده کسوف..... **Error! Bookmark not defined.**

5-1. ایجاد روحیه گذشت، وفاداری و شکیبایی. **Error! Bookmark not defined.**

6-1. ایجاد نظم اجتماعی..... **Error! Bookmark not defined.**

7-1. احیای ارزش مقام و شخصیت زن در جامعه. **Error! Bookmark not defined.**

8-1. توجه و احسان به کودکان و یتیم نوازی. **Error! Bookmark not defined.**

9-1. رفتار با اسیران..... **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار سوم: تبیین هویت مسلمانی با تکیه بر ارزشهای اسلامی. **Error! Bookmark not defined.**

1. سبقت در اسلام آوردن..... **Error! Bookmark not defined.**

2. سبقت در ایمان به دعوت پیامبر(ص)..... **Error! Bookmark not defined.**

3. فضیلت ذوی القربی..... **Error! Bookmark not defined.**

4. هجرت..... **Error! Bookmark not defined.**

1-4. تشریح و وجوب هجرت..... **Error! Bookmark not defined.**

2-4. پاداش و فضیلت مهاجرت در راه خدا. **Error! Bookmark not defined.**

3-4. اهمیت هجرت..... **Error! Bookmark not defined.**

4-4. هدف هجرت..... **Error! Bookmark not defined.**

5. جهاد و شهادت..... **Error! Bookmark not defined.**

1-5. ارزش جهاد..... **Error! Bookmark not defined.**

2-5. مقام مجاهدان..... **Error! Bookmark not defined.**

3-5. فضیلت جهاد..... **Error! Bookmark not defined.**

4-5. اهداف جهاد..... **Error! Bookmark not defined.**

5-5. توصیف پیشگامان..... **Error! Bookmark not defined.**

6-5. نقش جهاد گران در گسترش اسلام. **Error! Bookmark not defined.**

6. علم و آگاهی و ارزش عالم..... **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار چهارم: ارزیابی نقش صحابه در پابندی به ارزشها و فرهنگ اسلامی. **Error! Bookmark not defined.**

1. تبیین هویت انسان در فرهنگ اسلامی..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1. تعلیم و تعلم معارف قرآن..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1-1. یادگیری و حفظ قرآن..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1. 2-1-1. Error! Bookmark not defined.... تعلیم قرآن و تبلیغ اسلام

3-1-1. 3-1-1. Error! Bookmark not defined..... شهادت قاریان و مبلغان

2-1. 2-1. Error! Bookmark not defined... اخلاق اسلامی و روابط اجتماعی

1-2-1. 1-2-1. Error! Bookmark not defined. رأفت و همدلی و دوری از تفرقه

2-2-1. 2-2-1. Error! Bookmark not defined..... وفاداری و نوع دوستی

2. 2. Error! Bookmark not defined. عملکرد صحابه در اطاعت و حمایت از پیامبر(ص)

1-2. 1-2. Error! Bookmark not defined..... تحمل شکنجه و آزار مشرکان

2-2. 2-2. Error! Bookmark not defined. صبر در برابر ملامت و سرزنش مشرکان

3-2. 3-2. Error! Bookmark not defined..... کشته شدن در راه اسلام

4-2. 4-2. Error! Bookmark not defined. قرائت آشکار آیات وحی علیرغم مخاطرات فراوان

5-2. 5-2. Error! Bookmark not defined..... هجرت

6-2. 6-2. Error! Bookmark not defined. مبارزه و مقابله با شرک و اعتقادات خرافی و بدعتها

1-6-2. 1-6-2. Error! Bookmark not defined. کشتن برخی افراد مشرک و دشمنان سرسخت اسلام

2-6-2. 2-6-2. Error! Bookmark not defined... مقابله با مظاهر شرک آلود

3-6-2. 3-6-2. Error! Bookmark not defined... مقابله با خرافات و بدعتها

3. 3. Error! Bookmark not defined. تحولات فرهنگی و اجتماعی در زمان پیامبر اسلام(ص)

1-3. 1-3. Error! Bookmark not defined.. رفتار اجتماعی و وضعیت اخلاقی

1-1-3. 1-1-3. Error! Bookmark not defined. خبرچینی و آزار رسول خدا(ص)

2-1-3. 2-1-3. Error! Bookmark not defined..... بروز نفاق

3-1-3. 3-1-3. Error! Bookmark not defined..... گفتار منافقانه

4-1-3. 4-1-3. Error! Bookmark not defined..... سخنان کفرآمیز

5-1-3. 5-1-3. Error! Bookmark not defined..... تهمت و افتراء

6-1-3. 6-1-3. Error! Bookmark not defined..... افطار مسافر

7-1-3. 7-1-3. Error! Bookmark not defined.... عدم رعایت ادب اسلامی

1-7-1-3. 1-7-1-3. Error! Bookmark not defined. بلند سخن گفتن در حضور پیامبر(ص)

Error! Bookmark not defined. 2-7-1-3. شیوه خطاب کردن پیامبر(ص).

Error! Bookmark not defined...... 8-1-3. رجوع به آیین اسلاف

mark not defined. 9-1-3. عدم توجه به آیه اکمال و سفارشها و هشدارهای پیامبر(ص).

Error! Bookmark not defined. 4. تحولات فرهنگی و اجتماعی بعد از پیامبراسلام(ص).

Error! Bookmark not defined. 1-4. تغییر و تحول جامعه در موضوع رهبری امت.

Error! Bookmark not defined. 2-4. بازگشت به پریشانی فکری دوره جاهلیت.

Bookmark not defined. 3-4. بازگشت به گذشته پس از پیامبر(ص) از منظر قرآن و روایات.

Error! Bookmark not defined...... جمع بندی

ookmark not defined. **فصل سوم: نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار سیاسی- نظامی.**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... 1. سیاست

rror! Bookmark not defined. 1-1. تعریف سیاست از دیدگاه نویسندگان و نظریه پردازان.

Error! Bookmark not defined...... 2-1. سیاست دینی

Error! Bookmark not defined...... 2. مفهوم حکومت

ror! Bookmark not defined. 3. ویژگیهای ساختار حاکمیت سیاسی عربستان در زمان جاهلیت.

Error! Bookmark not defined...... 1-3. قبیله سالاری

Error! Bookmark not defined. 2-3. مقید نبودن اعراب به سرزمین خاص.

Error! Bookmark not defined. 3-3. غنائم جنگی عاملی برای کسب ثروت.

Error! Bookmark not defined..... 4-3. حریت در برابر بردگی و بندگی

Error! Bookmark not defined...... 5-3. خون و نسب معیار همبستگی

Error! Bookmark not defined. 6-3. شرافت قبیله ای شرط احراز مناصب.

Error! Bookmark not defined...... **گفتار اول: بررسی عملکرد قدرت در نظام اسلامی**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined. 1. ویژگیهای ساختار سیاسی جامعه اسلامی

ror! Bookmark not defined. 1-1. قدرت گیری مستضعفان با تکیه بر عقیده و ایمان به وحی

1-1-1. فدا کردن ثروت در راه عقیده. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-1. دوری از قوم و قبیله..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1. عصیت مبتنی بر ایمان و اعتقاد دینی به جای تعصبات مذموم جاهلی. **Error! Bookmark not defined.**

3-1. همبستگی دینی جایگزین همبستگی قبیله ای. **Error! Bookmark not defined.**

4-1. جهاد اسلامی در برابر غارت و تجاوز. **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار دوم: اقدامات پیامبر(ص) و نقش صحابه در حوزه سیاسی - نظامی. **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه..... **Error! Bookmark not defined.**

1. تشکیل نظام سیاسی مستقل..... **Error! Bookmark not defined.**

2. ایجاد اتحاد و همبستگی در حوزه سیاسی - دینی. **Error! Bookmark not defined.**

3. سازماندهی نیروی نظامی و نقش صحابه در تأمین امنیت. **Error! Bookmark not defined.**

4. تشکیل کادر حکومتی..... **Error! Bookmark not defined.**

1-4. انتخاب کاتبان..... **Error! Bookmark not defined.**

2-4. انتخاب سفیران و فرستادن پیکهای سیاسی به مناطق مختلف. **Error! Bookmark not defined.**

3-4. انتخاب والیان و نصب قاضی..... **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی..... **Error! Bookmark not defined.**

گفتار سوم: بررسی عملکرد صحابه در تحولات سیاسی - نظامی. **Error! Bookmark not defined.**

مقدمه..... **Error! Bookmark not defined.**

1. مخالفت و دشمنی در حکومت نبوی..... **Error! Bookmark not defined.**

1-1. رقابت و تنش میان قبایل..... **Error! Bookmark not defined.**

2-1. رفتارهای منافقانه..... **Error! Bookmark not defined.**

1-2-1. کارشکنی های سرکرده منافقان. **Error! Bookmark not defined.**

1-1-2-1. تعلق از شرکت در جنگ. **Error! Bookmark not defined.**

2-1-2-1. نزاع قبیله ای.. **Error! Bookmark not defined.**

3-1-2-1. اعلام همکاری با یهود علیه پیامبر(ص). **Error! Bookmark not defined.**

2-2-1. دو دستگی در اجرای فرمان پیامبر(ص). **Error! Bookmark not defined.**

- 3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** تعصب قبیله ای به جای عقیده و ایمان.
- 1-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** حمایت از قوم و قبیله.
- 2-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** کفر بعد از ایمان.
- 3-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** مخالفت پسران قیظی.
- 4-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** مذمت اسامه بن زید و عبد الله بن ابی حدرد.
- 5-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** قتل بنی جذیمه.
- 6-3-2-1. **Error! Bookmark not defined.** بی ایمانی کلدی بن حنبل و تعصب صفوان بن امیه.
- 4-2-1. **Error! Bookmark not defined.** مخالفتها در جریان صلح حدیبیه.
- 5-2-1. **Error! Bookmark not defined.** اعجاب از کثرت سپاه.....
- 6-2-1. **Error! Bookmark not defined.** فرار از میدان جنگ.....
- 7-2-1. **Error! Bookmark not defined.** کشتن اسیران.....
- 8-2-1. **Error! Bookmark not defined.** بنای مسجد ضرار.....
- 9-2-1. **Error! Bookmark not defined.** مخالفتها و اعتراضات در ماجرای جنگ تبوک.
- 1-2-9-1. **Error! Bookmark not defined.** عدم عزیمت به تبوک.
- 2-9-2-1. **Error! Bookmark not defined.** پیش گیری از خطر نفاق.
- 3-9-2-1. **Error! Bookmark not defined.** مفتضح شدن منافقین در تبوک.
- 4-9-2-1. **Error! Bookmark not defined.** سرپیچی از دستور پیامبر(ص) در راه بازگشت.
- 10-2-1. **Error! Bookmark not defined.** نکوهش قرآن.....
- 11-2-1. **Error! Bookmark not defined.** پیمان بستن برای غضب خلافت.
- 12-2-1. **Error! Bookmark not defined.** تعلق صحابه در همراهی لشکر اسامه.
2. **Error! Bookmark not defined.** عملکرد صحابه در امور سیاسی پس از پیامبر(ص).
- 1-2. **Error! Bookmark not defined.** انتخاب جانشین پیامبر(ص).....
- 2-2. **Error! Bookmark not defined.** انتخاب جانشین ابوبکر.....
- 3-2. **Error! Bookmark not defined.** اقدامات و موضع گیریهای عمر....
- 1-3-2. **Error! Bookmark not defined.** کارگزاران و فرماندهان.....
- 2-3-2. **Error! Bookmark not defined.** تشکیل شورای شش نفره....

Error! Bookmark not defined. 4-2. عملکرد عثمان و عکس العمل صحابه و عامه مردم.

Error! Bookmark not defined...... 5-2. نقش بنی امیه در حکومت

Error! Bookmark not defined. 1-5-2. جایگاه بنی امیه در زمان ابوبکر و عمر.

Error! Bookmark not defined. 2-5-2. جایگاه بنی امیه در خلافت عثمان.

Error! Bookmark not defined...... جمع بندی

Error! Bookmark not defined. **فصل چهارم: نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار اقتصادی.**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... 1. مفهوم اقتصاد

Error! Bookmark not defined...... 2. نظام اقتصادی

Error! Bookmark not defined...... 3. ساختار اقتصادی عربستان

Error! Bookmark not defined...... 4. فعالیت اقتصادی از دیدگاه اسلام

Error! Bookmark not defined...... **گفتار اول: نظام اقتصادی حکومت نبوی**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... 1. سیاستهای اقتصادی پیامبر(ص)

Error! Bookmark not defined...... 1-1. استفاده از سرمایه انسانی

Error! Bookmark not defined...... 2-1. توصیه به انفاق

Error! Bookmark not defined...... 3-1. تقسیم غنائم جنگی

Error! Bookmark not defined. 4-1. شیوه برخورد پیامبر(ص) با اموال بیت المال.

Error! Bookmark not defined...... 1-4-1. خمس غنائم

Error! Bookmark not defined...... 2-4-1. جزیه (مالیات سرانه)

Error! Bookmark not defined...... 3-4-1. زکات

Error! Bookmark not defined...... جمع بندی

Error! Bookmark not defined...... **گفتار دوم: عملکرد صحابه در حوزه اقتصادی**

Error! Bookmark not defined...... مقدمه

Error! Bookmark not defined...... 1. عملکرد صحابه در زمان پیامبر(ص)

1-1. عدم انفاق در راه خدا **Error! Bookmark not defined.**

2-1. نارضایتی و اختلاف درباره کیفیت تقسیم غنایم. **Error! Bookmark not defined.**

1-2-1. جنگ بدر **Error! Bookmark not defined.**

2-2-1. جنگ احد **Error! Bookmark not defined.**

3-2-1. جنگ بنی نضیر **Error! Bookmark not defined.**

4-2-1. جنگ حنین **Error! Bookmark not defined.**

5-2-1. سریه حضرت علی علیه السلام. **Error! Bookmark not defined.**

3-1. مأموریت ولید بن عقبه **Error! Bookmark not defined.**

4-1. شرکت در جنگ به امید کسب غنیمت. **Error! Bookmark not defined.**

2. عملکرد صحابه پس از پیامبر اسلام (ص). **Error! Bookmark not defined.**

1-2. نقش صحابه در جریان جنگهای رده. **Error! Bookmark not defined.**

2-2. عدم پرداخت سهم ذوی القربی **Error! Bookmark not defined.**

3-2. بهره مندی از غنائم جنگی **Error! Bookmark not defined.**

4-2. تبعیض قومی در تقسیم اموال **Error! Bookmark not defined.**

5-2. فساد مالی در زمان خلیفه سوم **Error! Bookmark not defined.**

جمع بندی **Error! Bookmark not defined.**

نتیجه گیری نهایی **Error! Bookmark not defined.**

فهرست منابع **Error! Bookmark not defined.**

منابع اصلی **Error! Bookmark not defined.**

منابع پژوهشی **Error! Bookmark not defined.**

فصل اول:

کلیات و چارچوب نظری

گفتار اول: کلیات

مقدمه

تغییر و تحول در جوامع انسانی امری بدیهی بوده و در اعصار مختلف تاریخ بشریت کم و بیش رخ داده است. تغییر و تحول در هر جامعه، تغییر و تحول تاریخ آن جامعه را نیز به دنبال دارد. بی شک نخبگان و خواص هر جامعه، به خاطر نفوذ و تأثیر گفتار و رفتارشان، نقش اساسی در تحولات جامعه دارند و به عنوان یکی از عوامل تعیین کننده و مؤثر در ایجاد دگرگونی‌ها و تحولات جامعه به شمار می‌آیند. پژوهش درباره تغییرات و تحولات تاریخ اسلام، به خصوص در قرن اول هجری، مسئله ای مهم و ضروری است. در ایجاد تغییرات و تحولات بسیاری که در زمان پیامبر(ص) و بعد از ایشان در جامعه اسلامی به وجود آمد، عوامل زیادی دخیل بوده که از جمله می‌توان به عوامل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی اشاره کرد. همچنین نخبگان جامعه را می‌توان یکی دیگر از عوامل تأثیرگذار و نقش آفرین در تحولات جامعه، به حساب آورد.

1. بیان مسأله

به گواه تاریخ، مسلمانان صدر اسلام و صحابه پیامبر(ص) در روند شکل گیری و پیشرفت اسلام نقش بسزایی داشتند. این مسئله با وجود گذشت قرن‌ها یکی از موضوعات مهم و مورد بحث در جامعه مسلمانان به حساب می‌آید. بررسی تطبیقی تاریخ دوره پیامبر(ص) و سیره آن بزرگوار در حکومت با عصر خلفا نشان می‌دهد، تغییرات و تحولات گسترده در ابعاد مختلف فرهنگی، سیاسی و اجتماعی در جامعه صورت گرفته است.

البته تغییرات صورت گرفته، با توجه به عدم تغییر در سیستم اصلی، دگرگونی وسیعی را ابتدا در مسائل جاری جامعه ایجاد نکرد. اما دقت در نوع تغییرات، نشان دهنده حرکت آرام و

تدریجی تغییرات در حوزه‌های مختلف رفتاری و عملکردهای جاری صاحبان قدرت و همین طور مردم عادی می‌باشد. به گونه ای که اندک مدت از زمان رحلت پیامبر(ص) نگذشته بود که الگوهای فرهنگی، ارتباطات، سیره و منش سیاسیون و عملکرد آنان از ساخت اولیه اسلام فاصله گرفت. تفاوت عمل خلفا در حوزه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی بهترین مبین این تغییرات است.

در این پژوهش، با بازگشتی به دوران صدر اسلام و بازخوانی نقش صحابه و تحلیلی بر عملکرد آنان در زمان پیامبر(ص) و دوران سه خلیفه اول، تأثیراتی که عملکرد صحابه (به عنوان نخبگان جامعه)، با توجه به زمینه‌های ایدئولوژیکی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی در تغییرات و تحولات اجتماعی عصر بعد از پیامبر(ص) داشته است، مورد بررسی قرار می‌گیرد. مسئله اصلی در این پژوهش آن است که صاحبان قدرت و طبقه حاکم در این دوره صحابه نزدیک پیامبر(ص) و یاران همراه ایشان بوده اند. نقش این افراد در ایجاد این تغییرات و تحولات چه بوده است؟ و این تغییرات و تحولات بیشتر در چه حوزه‌هایی صورت گرفته است؟

2. علت انتخاب، اهمیت و فایده پژوهش

بررسی و تبیین سیر تحول نقش صحابه پیامبر اسلام(ص) در این پژوهش از آن جهت که صحابه در میان اهل سنت به عنوان یاران پیامبر(ص) از جایگاه ویژه ای برخوردارند و به عدالت آنان معتقدند و عملکرد آن‌ها را معیار و ملاک سنجش اعمال مسلمانان می‌دانند و لذا بر همین اساس در مسائل فقهی و شریعت اسلام و نیز مسائل حکومتی و... رأی و نظر ایشان را مرجع مسلمانان تلقی کرده و معتبر دانسته اند حائز اهمیت است.

همچنین آگاهی و شناخت نسبت به نقش صحابه پیامبر(ص) و بررسی عملکرد آنان، و بحث پیرامون این موضوع، می‌تواند در مراکز سیاسی، پژوهشی - فرهنگی و مذاهب در جهت وفاق بیشتر با دیگر مسلمانان، مورد توجه قرار گیرد. لذا تحقیق در این مورد ضروری می‌نماید.

از جمله فواید علمی و کاربردی این پژوهش عبارت است از:

1. آگاهی و شناخت نسبت به نقش صحابه پیامبر(ص) و بررسی عملکرد آنان در زمان

پیامبر و بعد از ایشان

2. شناخت و تبیین میزان اعتبار و مرجعیت صحابه در مسائل مختلف اسلامی
3. بازخوانی افکار و رفتارهای نادرست و ناشایست که در جهان اسلام جایی برای خود باز کرده و تا حد امکان برطرف نمودن آنها.
4. انطباق هر چه بیشتر عمل مسلمانان با اصول اصیل اسلامی
5. ایجاد توافق نسبی بین گروه‌های مختلف اسلامی درباره موضوعات مهم و بنیادین در جهان اسلام
6. ایجاد آرامش در فضای فکری و سیاسی - اجتماعی جهان اسلام
7. بحث پیرامون این موضوع می‌تواند در مراکز سیاسی، پژوهشی - فرهنگی و مذاهب جهت وفاق بیشتر با دیگر مسلمانان مورد استفاده قرار گیرد.

3. سابقه تحقیق

درباره موضوع پژوهش، مطالعات زیادی انجام شده است از جمله می‌توان به آثار زیر اشاره کرد:

«السبعة من السلف» از مرحوم علامه سید مرتضی حسینی یزدی فیروزآبادی، این کتاب با عنوان «شناسایی هفت تن در صدر اسلام» توسط آقای عباس راسخی نجفی ترجمه شده است. مضمون آن در مورد نقش و عملکرد هفت نفر می‌باشد که عبارتند از: ابوبکر، عمر، عثمان، عایشه، حفصه، معاویه و خالد بن ولید. مآخذ و مدارک این پژوهش از کتاب‌های معتبر اهل تسنن، مانند کتاب تاریخ الرسل و الملوک (محمد بن جریر طبری)، طبقات الکبری (ابن سعد واقدی) و... می‌باشد.

«سرداران صدر اسلام» پژوهشی از مرکز تحقیقاتی اسلامی حوزه نمایندگی ولی فقیه در سپاه در پنج جلد است. این پژوهش متضمن شرح حال و زندگی چهل و چهار تن از فرماندهان و سرداران عصر نبوی و عصر علوی و تجزیه و تحلیل شیوه‌های رزمی و فرماندهی آنان و حضورشان در صحنه‌های مختلف جنگ می‌باشد. حمزه بن عبدالمطلب، جعفر بن ابی طالب، زید بن حارثه، عبدالله بن رواحه، عمار یاسر، مقداد، ابو ایوب انصاری، ابودجانه انصاری، حباب بن منذر که همگی از صحابه پیامبر(ص) بودند از جمله افرادی هستند که در این پژوهش درباره آنان

مطالبی بیان شده است.

کتاب «تحلیلی بر قیام سال سی و پنج هجری» از دکتر سید محمد طیبی، به بررسی و ریشه یابی علل و عوامل رخداد تاریخی سال سی و پنج هجری و قتل عثمان بن عفان پرداخته است. نویسنده در ضمن بررسی این واقعه، به نقش و عملکرد عثمان به عنوان خلیفه سوم در امور حکومت و جامعه و نیز در مورد نقش و جایگاه خاص و معنوی برخی صحابه در عصر پیامبر و پس از آن، به ویژه درباره مبارزات آنان در زمان این قیام، مطالبی را بیان نموده است.

کتاب «سفیران اسلام» از عبدالقادر شیخ ابراهیم که توسط عبدالرحیم هاشم زهی ترجمه شده است، درباره هشت نفر از صحابه پیامبر(ص) می باشد که عبارتند از: علی بن ابی طالب(ع)، اسامه بن زید، عبدالله بن عباس، عبدالله بن زبیر، عبدالله بن عمر، عبدالله بن عمرو بن عاص، عبدالرحمن بن ابی بکر و ثابت بن قیس. در این کتاب به نام، نسب، ویژگی‌های جسمانی، تربیت، اسلام آوردن و حضور یا عدم حضور این صحابه در موقعیت‌ها و صحنه‌های مختلف در زمان پیامبر(ص) پرداخته شده است. کتاب «پیغمبر و یاران» از مرحوم آیت الله محمد علی عالمی (دامغانی) در دو جلد متضمن سرگذشت صحابه و یاران پیامبر(ص) می باشد. در واقع نویسنده برای شناخت صحابه به بیان سرگذشت و بررسی زندگی کسانی پرداخته که یک یا چند داستان آموزنده در طول حیاتشان داشته اند.

کتاب «آشنایی با اسوه‌ها» از جواد محدثی به ترسیم فرازهایی از زندگی سراسر افتخار و عظمت اسوه‌های ایمان و جهاد و شهادت برخی صحابه و بیان وسعت روح و ارزش‌های متعالی آنان پرداخته است. زندگی رادمردانی چون: سلمان فارسی، عمار یاسر، حبیب بن مظاهر، عبدالله بن مسعود، میثم تمار، حمزه سیدالشهداء، حجر بن عدی، بلال، مسلم بن عقیل و عباس بن علی. «دایره المعارف صحابی پیامبر اعظم(ص)» از پژوهشگران مذهبی و فرهنگی که در هفت جلد می باشد، و در مورد شرح حال و زندگی، و رفتار و گفتار سیصد تن از صحابه پیامبر(ص)، از منابع شیعه و اهل تسنن است.

«دانشنامه اصحاب پیامبر(ص)» از پژوهشکده باقرالعلوم به بیان شناسایی و معرفی یاران پیامبر(ص) و اهداف آنان از دیدگاه محققین شیعه پرداخته است.

کتاب‌هایی که به زبان عربی نوشته شده اند شامل: «تحفه الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب»

از شیخ عباس قمی که به معرفی برخی از اصحاب پیامبر(ص) پرداخته است. «رجال حول الرسول» از خالد محمد خالد درباره شخصیت و جایگاه شصت نفر از اصحاب پیامبر(ص) مطالبی بیان نموده و این افراد را نمونه ای از هزاران نفری که هم عصر پیامبر(ص) بودند معرفی می کند. از چهار خلیفه اول سخن زیادی بیان نکرده و اذعان داشته، قصد دارد در مورد هر کدام کتاب مستقلی بنگارد.

«صحابی النبی»، از خالد محمد خالد، «اتمام الوفاء فی سیره الخلفاء» از شیخ محمد الخضری، «الخلفاء الرسول» از خالد محمد خالد، نیز در مورد فضائل و نقش برخی صحابه پیامبر(ص) مطالبی بیان نموده اند.

تک نگاری هایی نیز از برخی شخصیت های صدر اسلام به صورت زندگی نامه انجام شده است. مانند «زندگی نامه پر افتخار جابر بن عبدالله انصاری» در چهار بخش تنظیم شده است: 1. فراز و نشیب های زندگی جابر و ایثار و حق طلبی های او 2. جابر پاسدار حکومت صالحان 3. جابر نخستین زائر کوی حسین 4. جابر مبلغ اسلام و ناشر فرهنگ پیامبر(ص) و امامان معصوم علیهم السلام. «زندگی نامه پر افتخار کمیل و حبیب بن مظاهر» در دو بخش تنظیم شده است بخش اول از کمیل به عنوان رادمرد علم و کمال، رازدار و عارف از زمان پیامبر(ص) تا زمان امام علی علیه السلام معرفی شده و بخش دوم درباره حبیب بن مظاهر به عنوان یکی از یاران و شاگردان با وفای امام علی علیه السلام و یاری گر امام حسین علیه السلام معرفی شده است. و «زندگی نامه پر افتخار بلال حبشی نخستین اذان گوی اسلام» هر سه پژوهش از محمد مهدی اشتهاودی، و تک نگاری های دیگر که در مورد صحابه انجام شده است.

مقالاتی نیز در مورد صحابه پیامبر(ص) نوشته شده که می توان به مقاله «پیامبر و صحابه» از سید حسین میر نوراللهی و «عدالت صحابه در ترازوی تحقیق» از عباس نیک زاد و... اشاره کرد. این تحقیقات، هیچ یک به طور جامع و منسجم به تبیین ابعاد مختلف موضوع مورد نظر نپرداخته اند و تحقیق مستقلی که سیر تحول نقش صحابه را بررسی نموده باشد بدست نیامد. در این تحقیق بررسی تغییر و تحولاتی که در نقش برخی صحابه در زمان پیامبر(ص) تا زمان امام علی علیه السلام روی داده پرداخته خواهد شد.

4. اهداف تحقیق

اهداف اصلی و اساسی این پژوهش عبارت است از:

1. بیان نقش صحابه به عنوان نخبگان جامعه و کسانی که مورد توجه مسلمانان در طول تاریخ اسلام بوده اند.
2. روشن شدن تأثیر جایگاه و عملکرد صحابه در تغییرات و تحولات اجتماعی در زمان پیامبر(ص) و سه خلیفه اول
3. تبیین اینکه تا چه اندازه می توان رفتار و اقوال ایشان را مطابق و موافق سنت پیامبر(ص) قلمداد کرده و مرجع صدور احکام فردی و اجتماعی و به عنوان معیار در مسائل دینی و حکومتی به حساب آورد.

5. سؤال اصلی تحقیق

نقش صحابه به عنوان نخبگان جامعه و افراد تأثیرگذار در تغییرات و تحولات جامعه صدر اسلام چگونه بود؟

6. سؤالات فرعی تحقیق

1. نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار فرهنگی و اجتماعی چه بود؟
2. نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار سیاسی - نظامی چه بود؟
3. نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار اقتصادی چه بود؟

7. فرضیه تحقیق

نقش و عملکرد برخی صحابه در تغییرات و تحولات جامعه بعد از پیامبر(ص)، در جهت مخالف ارزش های اسلامی نسبت به عصر پیامبر(ص)، بوده است.

8. پیش فرض های تحقیق

1. صحابه از یاران پیامبر اسلام (ص) می باشند.
2. صحابه از جایگاه مهمی در زمان پیامبر اسلام (ص) برخوردار بودند.

3. در عصر خلفا تغییرات وسیعی در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی نسبت به زمان پیامبر (ص) صورت گرفت.
4. صحابه در تغییرات و تحولات اجتماعی نقش اساسی داشتند.
5. عملکرد صحابه محور فکری بسیاری از گروه‌های مسلمان می باشد.

9. روش انجام تحقیق

- 9-1. نوع روش پژوهش : توصیفی - تاریخی
- 9-2. روش گرد آوری اطلاعات : کتابخانه ای
- 9-3. ابزار گرد آوری اطلاعات : فیش برداری
- 9-4. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات : متن پژوهی

10. سازمان دهی تحقیق

مباحث این پژوهش در چهار فصل ساماندهی شده است. فصل اول، کلیات را در بر دارد که شامل طرح تحقیق و چارچوب نظری می باشد. در فصل دوم، نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار فرهنگی و اجتماعی در چهار بخش تشریح می شود که به لحاظ اهمیت و زیر بنا بودن مسائل فرهنگی و تأثیر آن در تحولات گوناگون جامعه بر دیگر فصول مقدم گردیده است. فصل سوم، نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار سیاسی - نظامی، در سه بخش، و فصل چهارم، نقش و عملکرد صحابه در تغییر و تحول ساختار اقتصادی در دو بخش، مورد بررسی قرار می گیرد. در پایان نیز نتیجه گیری بیان خواهد شد.

گفتار دوم: چارچوب نظری

مقدمه

برای ارائه چارچوب نظری مناسب، هر یک از مفاهیم پژوهش - به ترتیبی که در موضوع پژوهش آمده - از نگاه جامعه شناسان علوم اجتماعی، مورد بررسی قرار می گیرد. در این بخش مفاهیم کلیدی که عبارت است از: مفهوم تحول، نقش، صحابه و نخبگان، تعریف و توضیح داده می شود. سپس چارچوب نظری این پژوهش، براساس نظریه نخبگان، بیان و در نهایت نمودار آن ترسیم خواهد شد.

1. تحول

برای شناخت مفهوم تحول موضوعاتی چون؛ تطور و تحول، تحول و تغییر اجتماعی، مفهوم تغییر اجتماعی، ویژگی های تغییر اجتماعی، تعریف تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی، انواع تغییرات اجتماعی، دگرگونی، و دگرگونی اجتماعی، عوامل و شرایط تغییر اجتماعی مد نظر است.

1-1. تطور و تحول، تحول و تغییر اجتماعی

بررسی دیدگاه های جامعه شناسان در رابطه با مفاهیمی چون تطور و تحول، و تغییر و دگرگونی، نشان می دهد اکثر آنان میان این مفاهیم تفاوت چندانی قائل نیستند. با این وجود، گاهی نیز نظرات مختلفی وجود دارد که با توجه به برخی از آنها می توان به یک تعریف دقیق تر و جامع تر دست یافت.

تطور و تحول^۱، مجموعه تغییرات در یک دوره طولانی تاریخی را شامل می شود.^۲ و تغییر، رفتن از حالتی به حالت دیگر^۳ است. تحول اجتماعی، نیز تغییر رو به رشد^۴ می باشد. معمولاً

1. Evlovtion.

2. سیاوش گلابی، اصول و مبانی جامعه شناسی، چ سوم، تهران، انتشارات مجید و فردوس، 1372، ص 193

3. منوچهر محسنی، جامعه شناسی عمومی، چ سیزدهم، تهران، انتشارات طهوری، 1374، ص 236

4. همان

تحول اجتماعی را مجموعه ای از تغییرات می دانند که در طول یک دوره طولانی، طی یک و یا شاید چند نسل در یک جامعه رخ می دهد. تغییر اجتماعی برعکس، عبارت است از پدیده‌های قابل رؤیت و قابل بررسی، در مدت زمانی کوتاه، به صورتی که هر شخص معمولی نیز در طول زندگی خود یا در طول دوره کوتاهی از زندگیش می تواند یک تغییر را شخصاً تعقیب نماید و نتیجه قطعی و یا نتیجه موقتی آن را دریابد.¹

تمایز بین تحول و تغییر اجتماعی اهمیت زیادی دارد. در حقیقت اولین جامعه شناسان به مطالعه تحول اجتماعی گرایش داشته اند تا مطالعه در تغییر. گرایش آگوست کنت، مارکس، اسپنسر، دورکیم، عمدتاً متوجه تفسیر و توجیه تحولات جوامع بشری یا بشریت در طی قرون بوده است در حالی که در جامعه شناسی معاصر، پدیده تغییر اجتماعی است که مورد توجه جامعه شناسان قرار گرفته است.²

2-1. مفهوم تغییر اجتماعی

با توجه به تفکیک پارسونز از تغییر اجتماعی³ باید گفت؛ تغییری که فقط یک یا چند نفر تحت تأثیر آن قرار می گیرند را نمی توان به عنوان یک تغییر اجتماعی محسوب نمود. به عبارت دیگر تغییر ایده یا رفتار عده معدودی از افراد جامعه نمی تواند به عنوان یک تغییر اجتماعی پذیرفته شود مگر این که این تغییر ایده یا طرز برخورد و تلقی در سطح وسیعی صورت پذیرد.⁴

1. گی روشه، تغییرات اجتماعی، منصور وثوقی، چ اول، تهران، نشر نی، 1366، ص 20

2. همان، ص 21

3. برای درک بهتر مفهوم تغییر اجتماعی، تفکیک پارسونز ما را به شناخت بهتری از تغییر اجتماعی می رساند. او تغییر را به تغییر تعادل و ساخت تفکیک نموده است. در تغییر تعادل بدون این که در سیستم اجتماعی دگرگونی حاصل شود، تعادل موجود جای خود را به تعادل جدیدی می دهد. به عبارت دیگر سیستم به صورت یک مجموعه باقی می ماند. این تعادل جدید به دنبال تغییراتی در بعضی از قسمت های سیستم یا خرده سیستمها رخ می دهد. پارسونز عقیده دارد که دگرگونی در تعادل پدیده ای است عادی و دایمی در حیات سیستم اجتماعی. در تغییر ساخت، چنانچه نیروهای مؤثر دگرگونی بسیار قوی باشند و فشاری که از خارج و داخل بر سیستم اثر می گذارد نیرومند باشد، تغییری که حادث می شود از تغییر تعادل بکلی متفاوت است، به صورتی که باعث دگرگونی عمیق در کل سیستم می شود. همان، ص 22

4. همان

3-1. ویژگی‌های تغییرات اجتماعی

برای شناخت بهتر تغییرات اجتماعی لازم است تا ویژگی‌های آن‌ها را بدانیم: اولاً تغییر اجتماعی لزوماً یک پدیده جمعی است، به عبارت دیگر، تغییر اجتماعی باید یک جامعه یا بخش مهمی از یک جامعه را در برگیرد. ثانیاً یک تغییر اجتماعی باید یک تغییر ساختی باشد یعنی تغییری که درکل سازمان اجتماعی یا در بعضی از قسمت‌های تشکیل دهنده آن حادث شود. ثالثاً تغییر ساختی در طول زمان شناخته می‌گردد. رابعاً برای آن که واقعا یک تغییر ساختی باشد، باید مداوم و استوار بوده و به عبارت دیگر فقط سطحی و زود گذر نباشد.¹ به طور کلی تغییر اجتماعی به تغییر در الگوهای سازمان اجتماعی گروه‌های خاص جامعه یا حتی کل آن اطلاق می‌شود. جامعه‌شناس تغییر را یک جنبه جدایی ناپذیر زندگی اجتماعی می‌داند.²

4-1. تعریف تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی

با توجه به توضیحات ذکر شده تغییر اجتماعی را می‌توان این گونه تعریف کرد: «تغییری قابل رؤیت در طول زمان به صورتی که موقتی و یا کم دوام نباشد، بر روی ساخت یا وظایف سازمان اجتماعی یک جامعه اثر گذارد و جریان تاریخ آن را دگرگون نماید».³ بنابراین تغییر اجتماعی اصطلاحی است رایج، کلی، مبهم و چند پهلو که وقتی بخواهند بگویند جامعه تحول پیدا می‌کند یا تغییر ماهیت می‌دهد به کار می‌رود. این اصطلاح به طور کلی بیشتر در بیان گذر جامعه سنتی به طرف جامعه پیشرفته تر مطرح می‌شود در زمینه رفتارها (اخلاقیات) الگوهای فرهنگی و در سطح نهادها و ساخت. تغییر اجتماعی الزاماً پدیده‌ای است جمعی و ساختی. در زمان مشخص می‌توان آن را تشخیص داد کمابیش دارای نوعی استمرار است جریان تاریخی جامعه را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد و حالت محسوس دارد.⁴ تغییر و تبدیل از ویژگی‌های کلیه فرهنگ‌های جهان است. درجه تغییر در جوامع پیشرفته، ابتدایی، کشاورزی و صنعتی متغیر است.

1. همان، ص 24

2. ملوین ال. دلفور و سایرین، مبانی جامعه‌شناسی، حمید خضر نجات، چ اول، شیراز، ناشر مؤلف، 1371، ص 223

3. منوچهر محسنی، ص 25

4. همان، ص 236

در جوامع ابتدایی تغییرات با آرامی بیشتری صورت می گیرد. لذا تغییرات اجتماعی تبدیلات و دگرگونی‌هایی است که در طول تاریخ در اصول زندگی جامعه و ملتی روی می دهد که از هزاران عامل داخلی و خارجی و نیروهایی که زائیده شرایط داخلی یا خارجی گروه است پدید می آید.^۱ باتومور دگرگونی‌ها و تغییرات در پدیده‌های فرهنگی، نظیر: معرفت و آراء، هنر، آیین‌های دینی و اخلاقی و آداب و رسوم و غیره را «تغییر فرهنگی» می‌نامند. از نظر او تغییر اجتماعی «تغییری است که در ساخت اجتماعی که شامل تغییرات در حجم جامعه یا در نهادهای خاص اجتماعی یا روابط بین نهادها است به وجود می آید». لذا تغییر اجتماعی و فرهنگی در اکثر موارد با یکدیگر رابطه نزدیکی دارند.^۲

5-1. انواع تغییرات اجتماعی

تغییرات در ساختار اجتماعی، تأثیر شدید و مهیجی بر افراد، گروه‌ها و جامعه‌ها دارد.^۳ به طور کلی، جامعه شناسان این تغییرات را به دو نوع تقسیم می‌کنند: تغییر جزئی و تغییر کلی. تغییر جزئی، دگرگونی است که در بخشی از نظام اجتماعی صورت می‌گیرد. مانند: ملی کردن صنایع مادر و... . تغییر کلی، دگرگونی است که در کل نظام اجتماعی صورت می‌گیرد. مانند: انقلاب.^۴ تغییر هر چند کلی باشد در رادیکال ترین شکل آن تغییری جزئی و نسبی است. بهتر است بگوییم دو نوع تغییر وجود دارد: تغییرات جزئی و بنیادی. تفکیک و تشخیص این دو نوع تغییر بر این اصل مبتنی است که چون همه بخش‌های مختلف جامعه از نظر اهمیت یکسان نیستند بنابراین تغییراتی هم که صورت می‌گیرد نمی‌تواند یکسان باشد. برخی مهم و ریشه دارترند به نحوی که تغییر در آن‌ها موجب دگرگونی در دیگر بخش‌های جامعه می‌شود و برخی غیر اصلی و

1. امان الله قرائی مقدم، مبانی جامعه شناسی، چ هشتم، تهران، انتشارات ابجد، 1389، ص 305

2. امان الله قرائی مقدم، صص 306 - 305 - جامعه شناسان غالباً در تحلیل پدیده پیچیده تغییر، اصطلاح تغییر اجتماعی و تغییر فرهنگی را به گونه ای مترادف با هم به کار می‌برند. در واقع هر دو اصطلاح تفاوت‌های مفهومی مهمی را منعکس می‌کنند. تغییر فرهنگی به پیدایش ویژگی‌ها و مجموعه آن‌ها یعنی ساخت و محتوای فرهنگ دلالت دارد. تفکیک بین تغییر

اجتماعی و تغییر فرهنگی فوق العاده مشکل است. ملوین ال. دلفور و سایرین، ص 223

3. ایرج کمالی - هدایت الله ستوده، جامعه شناسی، چ سوم، تهران، انتشارات ندای آریانا، 1386 ص 158

4. امان الله قرائی مقدم، صص 306 - 305

کم اهمیت ترند و تأثیر چندانی بر جامعه نمی گذارند. لذا اصل تغییر است ولی ممکن است جزئی یا کلی، کند یا سریع، عقب رو و یا واپس گرا یا بین پیش رفتگی و عقب ماندگی در نوسان باشد.¹

6-1. دگرگونی و دگرگونی اجتماعی

«دگرگونی» و «دگرگونی اجتماعی» از واژه‌ها و کلمات نزدیک و گاه مترادف «تحول» و «تحول اجتماعی» است. دگرگونی ماهیت پدیده‌های اجتماعی است. هر جامعه ای و هر فرهنگی، هر اندازه هم که سنتی و محافظه کار باشد دائماً در معرض دگرگونی است. شخص اجتماعی کوچکترین واحد جامعه از تولد تا مرگ در معرض فرایند دگرگونی است. الگوی رفتاری به عنوان کوچکترین عنصر فرهنگ، هر چند که دوره عمرش طولانی تر از عمر طبیعی افرادی است که مطابق آن رفتار می کنند، به نوبه خودش در معرض تغییر و تحول است.² جامعه شناسان در تعریف «دگرگونی» و «دگرگونی اجتماعی» آورده اند: «دگرگونی را می توان به اختصار تغییری نسبت به یک وجه هستی (یا بودن) پیشین تعریف کرد». همیشه چیزی هست که تغییر می کند و این چیز تغییر یافته معرف تغییر حالت و ترکیب تازه از جوهی است که پیش تر وجود داشت.³

دگرگونی و تحول از ذات هستی برمی خیزد. هیچ پدیده ای نیست که در عالم هستی دگرگون نشود. این اصل کلی در مورد پدیده‌ها و واقعیت‌های اجتماعی نیز صادق است. وقتی از دگرگونی اجتماعی بحث می شود منظور تغییر حالت تمام جنبه‌های منفی، مثبت، خوب و یا بد در زندگی اجتماعی مستتر است. از طریق دگرگونی‌های اجتماعی پویایی جامعه تحقق می یابد زیرا وجود دگرگونی در بین پدیده‌های اجتماعی است که موجب می شود جامعه به حیات خود ادامه دهد و نیازها و خواسته‌های افراد را برآورده کند.⁴ چنان که ملاحظه می شود آن چه در رابطه با تعریف و توضیح «دگرگونی» و «دگرگونی اجتماعی»، بیان نمودیم، با آن چه درباره «تحول»

1. همان، صص 307-306 - گاهی نیز تغییر، به تغییر «تدریجی» و «تغییر ناگهانی» تقسیم می شود: تغییر تدریجی، در برابر واژه Transformism، جهش. تغییر ناگهانی، ترجمه واژه Mutation، دگرگونی. (یا تغییر قابل بررسی در یک زمان کوتاه) معادل اصطلاح Changement به کار رفته است. سیاوش گلابی، ص 193

2. عبدالحسین نیک گوهر، مبانی جامعه شناسی، چ چهارم، تهران، ناشر رایزن، 1373، ص 311

3. همان

4. سیف الله سیف الهی، مبانی جامعه شناسی، چ اول، گناباد، نشر مرندیز، 1373، ص 196

و «تحول اجتماعی» بیان شد، تفاوت چندانی ندارد و می توان با در نظر گرفتن یک معنای کلی، از این واژه ها نیز استفاده کرد. همچنین شناخت منشأ و عامل اندیشه دگرگونی و تحول اجتماعی ما را در فهم و کاربرد بهتر این مقوله یاری خواهد کرد، لذا در این خصوص نیز مطالبی بیان می شود.

7-1. عوامل و شرایط تغییر اجتماعی

در بررسی عوامل و شرایط تغییر اجتماعی، باید عوامل و یا شرایط مربوط به این عوامل، که عمیقاً تاریخ اجتماعات بشری را متأثر می کنند را ذکر کرد. در وهله اول می توان به عوامل متفاوت مسلط تاریخی اشاره نمود. محیط جغرافیایی، گسترش تکنولوژی، نژاد، ساخت اقتصادی، وضع آگاهی و شعور، اعتقادات دینی و غیره... هر کدام از این عوامل مورد توجه یک یا چند تن از محققین قرار گرفته و حتی بعضی از آنها اساس مکتب یا ایدئولوژی خاصی واقع شده اند.¹ ولی دگرگونی اجتماعی همیشه حاصل چند عامل به هم پیوسته یا مجموعه ای از عوامل است که همزمان و به صورت متقارن عمل می نمایند و هر کدام نیز متقابلاً بر روی هم اثر می گذارند. در این مجموعه سهم همه عوامل به یک نسبت نیست بعضی در این میان اثر مؤثرتری دارند. بسیاری از جامعه شناسان به این مسئله توجه دارند که لاقلاً در وضعیت فعلی آگاهی های علمی نمی توان به یک مدل عمومی که سهم عوامل را به صورت مطلق و جهان شمول توجیه نماید وابسته شد. بنابراین تأثیر عوامل مختلف بر حسب موقعیت های مختلف متغیر است و به یک باره نمی توان یک الگوی واحد یا یک سلسله مراتب واحدی را به تمام وضعیت های مختلف تعمیم داد.² یکی از عواملی که تأثیر زیادی در تحولات جامعه دارند ارزش های فرهنگی است که به عنوان یکی از عوامل تغییر یا عاملی که در مقابل تغییر مقاومت می کند، شمرده می شود. ایده ها در حالتی که فعالند و به بازیگران اجتماعی حرکت و جهت می دهند، دارای اثری اجتماعی هستند. به دیگر سخن جامعه قبل از هر چیز حاصل کنش اجتماعی مجموعه ای از بازیگران است و انگیزه ها، کنش اجتماعی را متشکل می سازند و آن را به حرکت و اقدام در جهتی معین سوق داده و یا از سایر راه ها و انتخاب های ممکن برحذر می دارند. بنابراین ایده ها موقعی بر تغییر اجتماعی مؤثر

1. همان، ص 39

2. همان، ص 40

واقع می‌شوند که تبدیل به ارزش‌هایی گردند که قادر به تحریک انگیزه‌ای قوی باشند و یا موقعی که به صورت یک سیستم ایدئولوژیکی پیشنهادی به تمامی مردم یک جامعه ارائه گردد.¹

ایدئولوژی با توجه به خصوصیات اصلی آن، یک پدیده روانی - اجتماعی است² و چون ایدئولوژی جزئی از فرهنگ است می‌توان گفت در فرهنگ به علت خصوصیت سیستماتیک و استوار، مشخص و اختیاریش تشکیل هسته‌ای محکم و سخت و بسته را می‌دهد.³

در مورد تأثیرات ایدئولوژی در دگرگونی اجتماعی نیز می‌توان گفت؛ ایدئولوژی ممکن است هم بوجود آورنده دگرگونی باشد و هم با آن به مخالفت برخیزد. لذا ایدئولوژی افراد را به پیوستن و وحدت می‌خواند و منافع جمعی را طلب، و کنش جمعی واحدی را پیشنهاد می‌کند. از طرف دیگر، موجب ایجاد اختلافات و دسته‌بندی‌های اجتماعی نیز می‌گردد، بدین ترتیب که در همان جایی که ایدئولوژی باعث تمرکز افراد می‌گردد، موجب متمایز کردن عده دیگر نیز می‌گردد. ایدئولوژی معرف خصوصیات بارز مشترکی مثل جنبه‌های فرهنگی، ملی، گرایشها و تمایلات طبقه‌ای و خصوصیات منطقه‌ای یک جامعه است که در مواجهه با دیگر جوامع مشخص و متمایز می‌شود. ایدئولوژی عامل مؤثری در دگرگونی اجتماعی محسوب می‌شود اما باید این نکته را تصدیق نمود که به خودی خود نمی‌تواند عملی انجام دهد و در این میان باید به وسیله‌های مبین تغییر خصوصاً به وسیله برگزیدگان گروه‌های فشار، احزاب و نهضت‌های اجتماعی اشاعه یابد. از طرف دیگر مطالعه ایدئولوژی را بایستی در رابطه با کادر یا محدوده‌ای که در آن قرار می‌گیرد انجام داد، چرا که یک ایدئولوژی تمایلات و گرایش‌های خاص، جاه طلبی‌ها و یا موارد بیم یک جامعه، مبارزات گروه با گروه‌های موجود در یک دوره تاریخی خاص را بیان می‌نماید.⁴

تضادهای اجتماعی، و تناقضات نیز از عوامل تغییر اجتماعی محسوب می‌شوند که به نوبه خود، مستقیماً از کنش اجتماعی نشأت می‌گیرند. آن‌ها بخشی از کنش اجتماعی هستند که به بافت

1. همان، ص 82

2. خصوصیات اجتماعی (یا جامعه‌شناختی) آن را می‌توان در ارزش‌های اجتماعی که بر آن‌ها مبتنی است، موقعیت جمعی که به وجود می‌آورد، نمادها و نشانه‌هایی که آن را در بر گرفته‌اند، (ما) که نیروی محرکه آن است و کنش جمعی که بوجود می‌آورد باز شناخت. همان، ص 103 و در مورد خصوصیات روانی ایدئولوژی رک: همان، ص 104

3. همان، 103

4. همان، صص 115 و 116

و ساخت سازمان اجتماعی تعلق دارند و حاصل کارکرد عادی کل نظام اجتماعی هستند. سایر عوامل تغییر نیز با برانگیختن تضادهایی که معمولاً اثرات پویایی بر سازمان اجتماعی دارند، منشأ تضادهای اجتماعی می‌شوند. شرایط جمعیتی و تغییرات تکنولوژیک، تناقضاتی در ساخت جامعه ایجاد نموده و به دنبال آن، فشارهای اجتماعی و تضادها ظاهر می‌شوند. تضاد، بیش از سایر عوامل، توجیه گر تغییر اجتماعی نیست ولی با این همه یکی از راه‌های ضروری است که جامعه از طریق آن، و بدون وقفه، خود را با وضعیت‌های جدید و به منظور ادامه حیات در جریان تحول خود، تطبیق می‌دهد.¹

2. نقش

مفهوم دیگر، مفهوم نقش است. شناخت این مفهوم نیز ما را در ارائه چارچوب نظری مناسب یاری خواهد نمود. موضوعات مرتبط با آن، عبارت است از: مفهوم نقش، نقش‌های اجتماعی، تصویب و تأیید اجتماعی نقش‌ها، انواع نقش‌های اجتماعی {نقش‌های انتظاری و واقعی، نقش محول، نقش محقق، نقش انتسابی، نقش اکتسابی، انواع نقش‌های عام، نقش‌های کلیدی، نقش‌های کلی}، نقش‌ها و رابطه‌های اجتماعی، محتوای نقش‌های اجتماعی، نقش فرد در تحولات اجتماعی، پایگاه اجتماعی و ارتباط آن با نقش اجتماعی، انواع پایگاه اجتماعی {پایگاه محول، پایگاه محقق، پایگاه و منزلت انتسابی، پایگاه و منزلت اکتسابی، پایگاه اجتماعی کلیدی}، عوامل تعیین پایگاه اجتماعی، تفاوت نقش و پایگاه.

1-2. مفهوم نقش

مفهوم نقش را اولین بار «ر. ه. مید» در تحقیقات روان‌شناسی بکار برد. پس از او دانشمندان دیگر اعم از مردم‌شناسی، روان‌شناسی و جامعه‌شناسی بکار بردند. ژان مزون نو از نظر روان‌شناسی اجتماعی می‌گوید: مفهوم نقش میان مناظر روانی و مراحل اجتماعی و فردی به منزله پلی است. از جهتی نقش پیش از اجرا کنندگان خود وجود دارد و به صورت رفتاری است

که باید در فلان حالت یا وضع به خود گرفت.^۱ نقش را می توان با روش علمی مطالعه کرد، می توان آن را به عناصر سازنده اش تجزیه کرد، می توان آن را در حین اجرا زیر نظر گرفت. زیرا بسیاری از اشخاص همان نقش را کم و بیش به شیوه ای یکسان ایفا می کنند.^۲ نقش جنبه پویایی یک پایگاه اجتماعی است. ما پایگاه را اشغال می کنیم در حالی که نقش را ایفا می کنیم. نقش مجموعه ای از انتظارات رفتاری در ارتباط با یک پایگاه مفروض است. پس «نقش رفتاری است که دیگران از ما انتظار دارند».^۳ در مورد نقش های اجتماعی تعاریف گوناگونی از سوی جامعه شناسان ارائه شده است. در این جا برای فهم بهتر مفهوم «نقش» به برخی از آن ها اشاره می شود.

2-2. نقش های اجتماعی

نقش اجتماعی معمولاً بر اساس تقسیم کار اجتماعی شکل می گیرد.^۴ و رفتار یا فعالیتی معین است که فرد در گروهی که به آن تعلق دارد انجام می دهد.^۵ و منظور از آن، «مجموعه انتظارات رفتاری است که به یک پایگاه اجتماعی خاص ضمیمه می شود».^۶ نقشی که فرد بر عهده دارد انتظاراتی را در دیگران به وجود می آورد و شخص دارنده ی موقعیت اجتماعی باید نقشی که از او انتظار می رود را برآورده سازد،^۷ لذا نقش های اجتماعی نیز، فعالیت یا وظایفی است که در جامعه مطابق با موقعیت پایگاه اجتماعی بر عهده افراد خاص یا گروه گذاشته،^۸ و یا مجموعه فعالیت های معینی هستند که فرد در درون گروه خود ایفا می کند.^۹

1. منوچهر محسنی، ص 232

2. عبدالحسین نیک گوهر، ص 198

3. ایرج کمالی - هدایت الله ستوده، ص 151

4. سیف الله سیف اللهی، ص 178

5. سیاوش گلابی، ص 90

6. لیلا حاجی آقایی و خیام عباسی، جامعه شناسی عمومی، چ اول، شیراز، انتشارات نوید، 1389، ص 76

7. لیلا حاجی آقایی و خیام عباسی، ص 77 و رک: منصور وثوقی - علی اکبر نیک خلق، مبانی جامعه شناسی، چ پنجم، تهران، انتشارات خردمند، 1371، ص 215

8. آذر قلی زاده، مبانی جامعه شناسی، چ اول، کاشان، انتشارات محتشم، 1374، ص 183

9. امان الله قرائی مقدم، ص 266

3-2. انواع نقش‌های اجتماعی

نقش‌ها به موجب مقتضیات فرهنگ خاص هر جامعه به قالب ریخته می‌شوند. وزنه و اعتبار نسبی نهادهای عمده در هر فرهنگ به ما کمک می‌کند تا مراتب اهمیت نقش‌های اجتماعی پایه را تعیین کنیم. در جامعه ای که اقتصاد در صدر اهمیت باشد، مسلماً نقش‌های مربوط به فعالیت‌های اقتصادی - شغلی مهم خواهند بود، اگر در جامعه ای نهاد دین در صدر توجه جامعه باشد، نقش‌های مربوط به کارکرد دین از اهمیت و اعتبار بیشتری برخوردار خواهند بود، و بالاخره اگر در جامعه ای نهادی ارج و قرب بیشتری داشته باشد، نقش‌های سیاسی اهمیت محوری خواهند داشت.¹ نقش‌های گوناگون در جوامع، در رابطه با معیارهایی نظیر: جنسیت، سن، تجربه، ارتباطات و وضعیت اجتماعی افراد، به آن‌ها محول می‌شوند، لیکن وضعیت اجتماعی افراد (موقعیتی که در جامعه در رابطه با جایگاهشان در نظام روابط اجتماعی و قدرتی که در این رابطه بدست می‌آورند و ...) بیش از سایر فاکتورها در نقش اجتماعی آنان مؤثر می‌باشد.² و در هر جامعه بر اساس ملاک‌هایی نقش‌های اجتماعی میان افراد تقسیم می‌شود. قدیمیترین ملاک‌های تفکیک نقش میان اعضای جامعه تقسیم نقش بر اساس سن و جنس و وضعیت اجتماعی فرد است. مهم تر از آن تقسیم نقش بر اساس وضعیت اجتماعی و طبقاتی است.³ برخی از انواع نقش - های اجتماعی از منظر جامعه شناسان عبارت است از نقش محول و نقش محقق، نقش انتسابی و نقش اکتسابی، و نقش‌های انتظاری و نقش‌های واقعی.

نقش محول، نقشی است که جامعه برای فرد تعیین می‌کند. یعنی؛ به طور طبیعی از طرف جامعه به افراد واگذار و تغییر آن بسیار مشکل است. به عبارت دیگر، نقشی است که از طرف جامعه و بر اساس هنجارهای اجتماعی موجود به فرد محول می‌شود. یعنی خواه از راه طبیعت و خواه از سوی جامعه بر فرد تحمیل شده باشد، فرد نمی‌تواند در آن تغییری پدید آورد و یا آن را

1. همان، ص 211

2. سیاوش گلابی، ص 91

3. منصور وثوقی - علی اکبر نیک خلق، ص 216 و آذر قلی زاده، ص 184

انتخاب کند. مانند پسر یا دختر بودن و...^۱ و نقش محقق، نقشی که فرد برای خود مشخص می کند و در پی کسب آن است و در بوجود آوردن آن دخالت مستقیم دارد. به عبارت دیگر، نقشی که جامعه بر فرد تفویض می کند و بر عهده او می گذارد می توان آن را انتخاب و کسب کرد. مانند شغل معلمی، پزشکی و... البته امکانات همه اعضای جامعه، برای اجرای نقش های محقق خود، برابر نیست و در جامعه نقش های اجتماعی موافق موازین معین، بین اعضای جامعه تقسیم می شود. قدیمی ترین موازین در این باره سن و جنسیت است ولی وضع اجتماعی شخص بیش از سن و جنس در این مورد اهمیت دارد.^۲ نقش محقق یا تحقق یافته نقش معمولی است که بازیگر اجتماعی بنا به سلیقه و ابتکار شخصی آن را دگرگون می کند و به شیوه ای که خود تمایل دارد آن را به عمل درمی آورد. و به همین دلیل آن را نقش عملی فرد نیز گفته اند یعنی نقشی که فرد عملاً ایفا می کند.

نقش انتسابی، نقشی است که به طور طبیعی و یا به وسیله دیگران برای فرد تعیین می گردد و تغییر دادن آن ها خصوصاً در جوامع سنتی بسیار مشکل است و در مواردی مثل نقش اجتماعی افراد در نظام کاستی، امکان پذیر نیست. و نقش اکتسابی، نقشی است که فرد در مقابل نقشی که به وی تحمیل می شود یا بر عهده او قرار می دهند برای خود بوجود می آورد.^۳

نقش های انتظاری و نقش های واقعی نقش هایی است که چون از سوی عده زیادی افراد به شیوه ای نسبتاً مشابه تکرار می شود، به تدریج جا می افتد و از افراد انتظار است که مطابق آن رفتار کنند. انتظاری که از نقش وجود دارد همیشه با آن چه که واقع می شود کاملاً منطبق نیست. البته باید متذکر شد که این نقش ها را برخی همان نقش های محول و محقق دانسته اند. اما برخی معتقدند نقش محقق و نقش اکتسابی به خطا یکی حساب شده اند. زیرا نقش محقق از نقش هایی است که فرد در به وجود آمدن آن ها دخالت مستقیم دارد.^۴ در جامعه نقش های دیگری نیز وجود

1. سیاوش گلابی، ص 90 و رک: امان الله قرائی مقدم، ص 268 و لایلا حاجی آقایی و خیام عباسی، صص 77-76 و سیف الله سیف الهی، ص 178

2. همان

3. منصور وثوقی - علی اکبر نیک خلق، ص 216

4. برای توضیح بیشتر رک: عبدالحسین نیک گوهر، ص 205

دارد. از جمله: نقش‌های کلیدی. نقش کلیدی یک شخص درست مثل پایگاه کلیدیش با معیار نهاد اجتماعی که در یک فرهنگ اهمیت محوری دارد سنجیده می‌شود. چنان که اگر در یک فرهنگ نهادین اهمیت محوری داشته باشد، نقش کلیدی از آن فعالیت‌های دینی خواهد بود.¹

هر چند شخص نقش اصلی و نقش‌های متعدد را در گروه‌های اجتماعی ایفا می‌کند، ولی بازیگر اجتماعی یک شخص بیشتر نیست. از لحاظ ساختاری و تحلیلی مجموع نقش‌هایش، شخصیت اجتماعی او را می‌سازند. از لحاظ کارکردی، این شخص یک نقش کلی دارد که ترکیب همه نقش‌های متفاوت او به عنوان موجودی اجتماعی است. این مفهوم کلی را نباید با مفهوم کلیدی اشتباه کرد. وقتی می‌گوئیم فلانی نقش مهمی ایفا می‌کند منظور این نیست که او از لحاظ اقتصادی، سیاسی یا دینی فقط نقش مهمی دارد، بلکه ترکیبی از مجموع نقش‌های شخص به عنوان پدر، مادر، رأی دهنده، مالیات دهنده و ... مد نظر است. همان طور که از ترکیب پایگاه‌های متفاوت شخص موقعیت طبقاتی او بوجود می‌آید، از ترکیب نقش‌های گوناگونش نقش کلی او ساخته می‌شود. این مفهوم نقش کلی ناظر به کل کارکرد شخص در جامعه است.² جوامع، به طور کلی، نقش‌های عامی نیز دارند که بر اساس خصوصیات مختلف انجام می‌گردند. جنس، سن، شغل و نظایر آن، اساس الگوهای رفتاری را می‌سازند که فرد باید با آنها هم‌نوا شود.³

4-2. نقش‌ها و رابطه‌های اجتماعی

بدیهی است که نقش‌های اجتماعی به حالت مجزا متصور نیستند. نقش‌های اجتماعی بدون ارتباط دادن آنها با نقش‌های اجتماعی دیگر بی‌معناست. این ارتباط همان است که ما آن را تحت عنوان روابط اجتماعی متقابل و دو جانبه می‌شناسیم، به طوری که می‌توانیم بگوئیم این روابط بیشتر میان نقش‌های اجتماعی برقرار است تا میان اشخاص. اگر بخواهیم رابطه اجتماعی را تحلیل کنیم می‌بینیم که نقش‌های اجتماعی مکانیسم‌های واسطه‌ای روابط اجتماعی هستند.

1. همان، ص 215

2. همان، صص 216-217

3. ملوین ال. دلفور و سایرین، ص 115

اشخاص در برابر یکدیگر در نقش‌های اجتماعی و با آن نقش‌ها واکنش نشان می‌دهند.¹

5-2. تصویب و تأیید اجتماعی نقش‌ها

برای آن که جامعه بتواند به عنوان یک نظام زنده و فعال به حیات خود ادامه دهد، اشخاص باید نقش‌های اجتماعی‌شان را به شیوه‌ای که جامعه تأیید می‌کند ایفا کنند. برای فرد ضرورت ایفای یک وظیفه اجتماعی با فشاری از سوی جامعه همراه است. جامعه از میان شیوه‌های متعددی که می‌توان یک نقش اجتماعی را ایفا کرد برخی را تأیید و تصویب می‌کند، برخی دیگر را تأیید و تصویب نمی‌کند. قدرت ضمانت اجرای اجتماعی متغیر است. همه نقش‌های اجتماعی یک شخص یا یک جامعه به یک اندازه مهم نیستند و لذا التزام به آن‌ها، یا فشاری که از سوی جامعه اعمال می‌شود برای همه نقش‌ها یکسان نیست. همچنین همه عناصر یک نقش نیز اهمیت برابری ندارند. سه معیار را می‌توانیم برای تشخیص و طبقه‌بندی نقش‌های اجتماعی بکار ببریم که عبارت هستند از عمومیت، اجبار و ارزش. در این معنا که اهمیت یک نقش اجتماعی در جامعه با میزان عمومیتش، خصلت اجباری بودنش و ارزش اجتماعی که در آن متبلور است. شناخته می‌شود. این سه معیار برای تأیید و تصویب اجتماعی یک نقش در جامعه مدنظر خواهند بود.² جامعه هر نقش اجتماعی را برحسب وجوه گوناگون رفتاری داوری می‌کند. هر نقش اجتماعی از سه وجه رفتاری تشکیل می‌شود: الف) وجه ایجابی که بدون آن ایفای نقش ناممکن است. ب) وجه اختیاری که جامعه یا گروه درباره آن قواعد الزام آور ندارد. ج) وجه غیر مجاز، نقش آن وجه رفتاریست که جامعه در برابرش با اعمال مقررات تأدیبی، تنبیهی و کیفری واکنش می‌کند. میزانی که شخص وجه ایجابی نقش را به درستی ایفا می‌کند و از وجه غیر مجاز اجتناب می‌ورزد نشان می‌دهد که او نقش اجتماعی‌اش را چگونه انجام می‌دهد و نیز نشان می‌دهد که جامعه در چه شرایطی ایفای نقش را تأیید و تصویب می‌کند و در چه شرایطی آن را تأیید و تصویب نمی‌کند.³

1. عبدالحسین نیک گوهر، ص 202

2. همان، صص 206-208

3. همان

6-2. نقش فرد در تحولات اجتماعی

نقش فرد (در برابر جامعه و نقش کارساز آن) در تحولات اجتماعی حائز اهمیت است. شخصیت انسان دقیقاً در رابطه با زندگی اجتماعی افراد (که امری ضروری و قانون مند است) تکوین و تکامل می یابد. اما برخلاف نظرات افراطی جمع گرایان (که به نقش فرد چندان بهایی نمی دهند) جامعه شناسی، امروزه ثابت نموده فرد در جامعه عنصری منفعل و بی اثر نیست و پرورده ویژگی های اقتصادی، سیاسی، علمی، فرهنگی و سایر خصوصیات جامعه خود می باشد. پس از مراحل از تکامل فردی، عقلی و تجربی خود، از جامعه نوعی استقلال نسبی می یابد و به عنوان عنصری مهم در فرایند تحولات جامعه اثر نهاده و نقش فعال و بارزی ایفا می کند.¹

در ادامه بحث نقش اجتماعی، به دلیل نزدیک بودن این مفهوم با مفهوم «پایگاه اجتماعی»، لازم است این مقوله و ارتباط آن با نقش اجتماعی نیز مورد بررسی قرار گیرد.

7-2. پایگاه اجتماعی و ارتباط آن با نقش اجتماعی

پایگاه اجتماعی، عبارت از موقعیتی است که فرد در سلسله مراتب اجتماعی در ارتباط با اهمیت ارزش و نقش اجتماعی خود در جامعه بدست می آورد. مقام و موقعیتی است که یک شخص در ساختار اجتماعی ارزیابی جامعه احراز می کند.² به عبارت دیگر، پایگاه اجتماعی ارزش و اعتباری است که جامعه به نقش افراد می دهد. هنگامی که نقش اجتماعی مورد ارزش گذاری اجتماعی قرار گیرد، پایگاه اجتماعی آن نقش معلوم می شود.³ نقش های اجتماعی در هر جامعه از نظر ارزش های اجتماعی درجه بندی شده است. ارزش هر نقش اجتماعی را پایگاه اجتماعی می نامند. در این مفهوم پایگاه اجتماعی ارزشی است که هر نقش اجتماعی در جامعه داراست⁴

نقشی که هر کس در جامعه ایفا می کند، همیشه به صورت یکی از عناصر اساسی و اصلی

1. سیاوش گلابی، صص 195-194

2. آذرقلی زاده، ص 185- همچنین رک: سیاوش گلابی، ص 91

3 سیاوش گلابی، ص 91- پایگاه اجتماعی ارزشی است که یک گروه اجتماعی برای یک نقش اجتماعی قائل است. به عبارت دیگر، وقتی نقش اجتماعی فرد در گروه یا جامعه، با نقش های دیگر مورد «ارزش گذاری» و مقایسه قرار گیرد و برحسب درجه اهمیت، «رتبه بندی» گردد، پایگاه و موقعیت آن نقش معلوم می شود. امان الله قرائی مقدم، ص 270

4. سیف الله سیف الهی، ص 179

تمایز طبقاتی بوده و خواهد بود. مجموعه نقش‌ها و موقعیت‌ها «شخصیت اجتماعی» و موجودیت اشخاص را می‌سازند بدین معنا که ترکیب اجتماعی و ترکیب تصویری موقعیت‌های فرد، پایگاه اجتماعی وی را تعیین می‌نماید. به عبارت دیگر، پایگاه اجتماعی مقام و منزلتی است که افراد جامعه به طور عینی برای اعضای خود در نظر می‌گیرند. بنابراین هر شخص اجتماعی در گروه-های اجتماعی که در آن عضویت و در جامعه ای که به آن تعلق دارد مقام و منزلت و پایگاهی در آن جامعه دارد.¹ و هر نقش واجد پایگاه اجتماعی معین و متناسب با آن نقش است. چون هر فرد در جامعه نقش‌های متعددی را ایفا می‌کند، پایگاه متعددی دارد و اگر نقش‌ها با هم یکنواخت و همگن باشند پایگاه هم متجانس خواهد بود.² بنابراین، با توجه به این توضیحات «پایگاه اجتماعی عبارت است از ارزشی که یک گروه برای یک نقش قائل است».³

8-2. انواع پایگاه اجتماعی

پایگاه اجتماعی افراد نیز بر حسب نقش‌های اجتماعی به دو دسته تقسیم می‌شوند. اول پایگاه محول، پایگاه معینی است که جامعه برای نقش معینی مقرر می‌دارد. مانند نقش محول، بعضی از پایگاه‌های اجتماعی نیز به هنگام تولد به فرد محول می‌شود و فرد نقشی در انتخاب آن ندارد. سن، جنس، رنگ پوست، طبقه، اصلیت خانوادگی و مذهب در طرز واگذاری این نوع مقام تأثیر فراوان دارد. مانند پایگاه یک دهقان زاده، آهنگرزاده و... و دوم پایگاه محقق، که هر کس ممکن است برخلاف نقشی که جامعه به او محول کرده است، نقش‌های دیگری برای خود تعیین کند. در نتیجه در مقابل پایگاه‌های محول خویش حایز پایگاه‌های دیگری هم می‌شود. لذا پایگاه محول و یا مقام پایگاهی «محول» مقامی است که خود به خود و بر مبنای رویدادهای زمان و به

-
1. احمد فرسار، جامعه شناسی (اصول، مبانی و نظریه پردازان)، چ اول، تهران، انتشارات اوحدی، 1377، ص 41- در حقیقت پایگاه اجتماعی همان نقش اجتماعی است که از ارزش کمتر و یا زیادتری برخوردارند. هر فردی می‌تواند پایگاه‌های اجتماعی متفاوت داشته باشد. لذا، هر شخص بنابر پایگاه‌های متفاوت، نقش‌های مختلفی را ایفا می‌کند. از این رو، نقش رفتاری است که پایگاه‌های متفاوتی دارد؛ زیرا پایگاه خاصی را اشغال می‌کند. همان، ص 179
 2. رک: منصور وثوقی - علی اکبر نیک خلق، ص 222 - عبدالحسین نیک گوهر، ص 65 - آذرقلی زاده، ص 185 و سیف الله سیف الهی، ص 179- احمد فرسار، ص 41
 3. لیلا حاجی آقایی و خیام عباسی، ص 80

هنگام تولد به فرد محول می شود و افراد نقشی در انتخاب آن ندارند و پایگاه محقق یا مقام پایگاهی محقق مقام‌هایی است که می توان انتخاب کرد، کسب کرد و یا حتی به چنگ آورد یعنی برای بدست آوردن آن باید تلاش نمود.^۱

پایگاه یا منزلت افراد جامعه نیز به دو گروه کلی اکتسابی و انتسابی تقسیم می شود. مفهوم پایگاه یا منزلت انتسابی، در مورد موقعیتی بکار برده می شود که مردم در آن به دنیا آمده و ریشه کرده اند. به عبارت دیگر، پایگاه انتسابی موقعیتی است که مردم در ساخت و پرداخت آن نقش نداشته اند. مانند: جنس، سن و... مفهوم پایگاه یا منزلت اکتسابی، در مورد موقعیتی بکار می رود که از طریق تلاش افراد بدست آمده باشد. پایگاه اکتسابی موقعیتی است که توسط اندیشه، عمل و توانایی های فرد به دست آمده یا از دست رفته است. مانند: شغل، تحصیلات، دارایی و...^۲

پایگاه اجتماعی کلیدی هر فرد هم مانند نقش کلیدی او حائز اهمیت است. هر شخص به شمار گروه‌هایی که در آن‌ها عضو است پایگاه اجتماعی دارد، اما از میان آن‌ها یکی پایگاه اصلی شمرده می شود، که اصطلاحاً پایگاه کلیدی می نامیم. تعیین این پایگاه کلیدی برای یک شخص تنها به پایگاهی که او با امکانات شخصی اش احراز کرده بستگی ندارد، بلکه و مخصوصاً به ارزش‌های جاری جامعه مربوط است. اگر در جامعه ای ارزش‌ها و نهادهای اقتصادی از منزلت بالایی برخوردار باشند، اشتغالات پول ساز معرف پایگاه کلیدی خواهد بود. اگر خانواده یا نهاد دین از شأن و منزلت بالا برخوردار باشند، پایگاه کلیدی به ترتیب باید در موقعیت خانوادگی یا در مقام و موقعیت دینی جستجو شود. پایگاه کلیدی از مفاهیم جامعه شناختی بسیار مهمی است که در تحلیل شخصیت اجتماعی کلی بکار می آید. در اهمیت آن همین بس که هر آن چه شخص انجام می دهد، یعنی نقش اجتماعی اش، پیوستگی تنگاتنگی با پایگاه کلیدی اش دارد. همانطور که فعالیت‌های یک شخص در تعیین و تثبیت پایگاه اجتماعی اش مؤثر است، بعضی از نقش‌ها هم موجب ارتقای پایگاه اجتماعی را فراهم می آورند. پایگاه کلیدی یک شخص به نقشی که جامعه آن را پرمعناتر از بقیه می داند بستگی دارد. به طور کلی، نقش‌های اجتماعی که در جامعه باعث

1. امان الله قرائی مقدم، صص 272 - 271

2. لیلا حاجی آقایی و خیام عباسی، ص 80

ارتقای منزلت اجتماعی بشوند به نسبت اندکند. نقش اجتماعی کلیدی به کارکردهایی که با پایگاه اجتماعی کلیدی همراهند ارتباط دارد، در حالی که پایگاه اجتماعی کلیدی، دست کم تا حدودی، به قضاوت دیگران از نقش اجتماعی کلیدی شخص بستگی دارد.^۱

پس از بررسی پایگاه اجتماعی، مناسب است درباره عوامل تعیین آن نیز مطالبی بیان شود.

9-2. عوامل تعیین پایگاه اجتماعی

وقتی از عناصر یا از عوامل تعیین کننده یک پایگاه عالی یا پست صحبت می کنیم - منظور این نیست که این عوامل یا عناصر خودشان پایگاه را می سازند. پایگاه اجتماعی یک میزان ذهنی و مراتبی از ارزش گذاری (در جهت مثبت یا منفی) است که اشخاص در جامعه درباره افراد دارند. معنای نمادها و عوامل تعیین کننده پایگاه اجتماعی از جامعه ای به جامعه دیگر، و حتی در درون یک جامعه از گروهی به گروهی دیگر، بسیار متفاوت است. از آنجا که همه جا این پایگاه به شیوه اجتماعی یعنی با عوامل خارجی نسبت به فرد تعیین می گردد، پاره ای معیارهای مشترک جهانی در ارزیابی نیک و بد، خیر و شر، عالی و پست وجود دارد. به تعبیری عام، این معیارها در ارزش-های اجتماعی نهفته اند، یعنی در چیزهایی که مهم، سزاوار و محترم شمرده می شوند. به تعبیری خاص، این معیارها از یک سری عناصر تعیین کننده با انسجام درونی ساخته شده اند که هر جا انسان به صورت اجتماعی زندگی می کند حضور دارند.^۲

10-2. تفاوت نقش و پایگاه

شناخت تمایز بین نقش و پایگاه دوری ما از بکار بردن نادرست این کلمات به جای یکدیگر می گردد. لذا در این جا تفاوت بین نقش و پایگاه را بیان می کنیم.

پایگاه، موقعیت یک شخص، یک طبقه، در ساختار اجتماعی است. پایگاه اجتماعی یک ارزیابی است که بر پایه معیارهای ارزش اجتماعی معتبر در جامعه از موقعیت یک شخص در ذهن دیگران به عمل می آید. پایگاه اجتماعی به ما نشان می دهد موقعیت یک شخص نسبت به

1. همان، صص 74 - 73

2. عبدالحسین نیک گوهر، صص 66-67

اشخاص دیگر در فضای اجتماعی کجاست. اما نقش اجتماعی به ما اعلام می کند که شخص چه می کند. بنابراین نقش اجتماعی مفهومی کارکردی و پویا در ارتباط با شایستگی اجتماعی فرد است و نه ارزیابی او در نظر دیگران. تفاوت نقش و پایگاه وقتی با ارزش می شود که بدانیم نقش اجتماعی یکی از چند معیاری است که در سنجش پایگاه اجتماعی شخص در نظر گرفته می شود.¹

3. صحابه

ابن حجر عسقلانی، ویژگی های صحابه را بیان نموده و در تعریف صحابه می گوید:

«صحابی به کسی گفته می شود که پیامبر(ص) را ملاقات کرده و به ایشان ایمان آورده و به دین اسلام مرده باشد. و نیز کسی که با پیامبر(ص) مجالست طولانی یا کوتاه داشته و روایت از او نقل می کند یا نمی کند. و کسی که در جنگ ها با پیامبر(ص) بوده یا نبوده، و کسی که پیامبر(ص) را دیده و لو اینکه با او مجالست نداشته، و نیز کسی که او را به خاطر عارضه ای مثل نایبایی ندیده جزو صحابی می باشد.» با قید ایمان، کافر (از این تعریف) خارج می شود و با قید مؤمن، مؤمن اهل کتاب قبل از بعثت، خارج می شود و هر مؤمن مکلف را شامل می شود چه جن و چه انس. ابن حجر سپس در جواب این سؤال که: آیا ملائکه داخل در صحابه هستند؟ بیان می کند این مسئله اختلافی است.²

او با قید «مات علی الاسلام» تعریف دیگری نیز از صحابه ارائه نموده است: «کسی که پیامبر(ص) را ملاقات کرده و ایمان آورده، سپس مرتد شده است و با ارتداد از دنیا رفته با این قید نیز این افراد خارج می شوند، مثل عبیدالله بن جحش. و کسی که مرتد شده (و) دوباره قبل از مردن مسلمان شده است.»³

مفهوم تحول و عوامل مهم تاریخی در تحولات اجتماعی و نیز مفهوم نقش و صحابه مورد بررسی قرار گرفت. چنان که گفته شد، نقش افرادی که تاریخ را می سازند از عوامل مهم در تحولات اجتماعی به شمار می رود و تصمیمات، کنش ها و عملکرد نخبگان در تحولات اجتماعی و سرنوشت جوامع تأثیر بسزایی دارد. آن چه در این پژوهش مورد بررسی قرار می گیرد، نه بسط

1. همان، ص 201

2. احمد بن علی بن حجرالعسقلانی، الاصابه فی تمییز الصحابه، الطبعة الاولى، بیروت، دارالکتب العلمیه، 1415، ص 7

3. همان، ص 8

مفهوم نخبگان، بلکه تکیه بر عناصری است که باعث به وجود آمدن تغییرات و تحولات اجتماعی می شوند و در روند دگرگونی های جامعه نقش بسزایی دارند. این عناصر همان «کارگزاران» هستند. لذا بررسی نظریه نخبگان از نگاه نظریه پردازان جامعه شناسی سیاسی و اجتماعی به منظور رسیدن به یک چارچوب دقیق تر ضروری می نماید. در ارتباط با این موضوع، توضیحاتی نیز در خصوص تحولات اجتماعی و کارگزاران، و نقش آنان در تحولات اجتماعی و روابط بین نخبگان با رهبران و یا گروه هایی که بر آنها متکی هستند، پرداخته می شود.

4. نخبگان

کارگزاران تغییر، اشخاص، گروه ها و انجمن هایی هستند که تغییر را وارد می کنند، از آن استقبال می کنند یا با آن به مخالفت برمی خیزند.¹ ویژگی مهم کارگزاران تغییر، آن است که کنش های تعیین کننده و سرنوشت ساز تاریخی به دست آنان صورت می گیرد. کنش های تاریخی از مبحث تغییرات اجتماعی عبارت اند از: فعالیت هایی که موجب به حرکت درآوردن، تشدید یا کند کردن یا حتی مانع شدن تغییرات سازمان اجتماعی می شوند. در واقع کارگزاران تغییر با کنش های تاریخی، تاریخ سازی می کنند و جهت، سرعت و کیفیت تحول جامعه را تعیین می نمایند. براساس این تعریف از کارگزاران تغییر، گروه های متعددی تحت این عنوان قرار می گیرند که مهم ترین آن ها «نخبگان» (elite) هستند. آنان به دلیل نقش، جایگاه و توانایی مخصوصی که دارند، موقعیت برتری نسبت به متوسط اعضای جامعه می یابند و اعضای ممتاز جامعه محسوب می گردند. لذا در جریان تحول جامعه، نقش و اثر این گروه بسیار تعیین کننده است؛ زیرا نه تنها طرح ایده ها و پیشنهاد های جدید، بلکه ترویج و تبلیغ آن نیز با هدایت و حمایت آنان انجام می شود.²

به تعبیر پارتو نخبگان «مشمول بر تمام کسانی هستند که دارای خصوصیات استثنایی و منحصر به فرد بوده و یا دارای استعداد و قابلیت هایی عالی در زمینه کار خود و یا در بعضی فعالیت ها باشند»³ و از نظر موسکا «متشکل از اقلیتی از اشخاص است که قدرت را در جامعه ای

1. سید ضیاء هاشمی، مجله حوزه و دانشگاه، شماره 26، (به نقل از گی روزه، تغییرات اجتماعی)

2. همان

3. گی روزه، ص 146

به دست می گیرند. این اقلیت با یک طبقه اجتماعی واقعی، یا یک طبقه حاکم یا مسلط قابل مقایسه است، زیرا آن چه که به این اقلیت قدرت می بخشد و به آن امکان رسیدن به قدرت را می دهد، سازمان و ساخت آن است. در حقیقت روابط مختلفی اعضای این اقلیت مسلط را به هم پیوند می دهد از قبیل: روابط خویشاوندی، روابط انتفاعی، روابط فرهنگی و... این روابط باعث به وجود آمدن وحدت فکری و همبستگی گروه‌هایی می گردد که مشخصات و خصوصیات یک طبقه را در بردارند، از طرف دیگر اقلیت نخبه به دلیل قدرت اقتصادی و با توجه به وحدتی که دارند، برخوردار از قدرت سیاسی گشته و تأثیر فرهنگی خود را بر اکثریت سازمان نیافته استوار می سازند و این همان چیزی است که نقش تاریخی نخبگان را توجیه می نماید.» او در نهایت به این نتیجه می رسد که با تجزیه و تحلیل نخبگان می توان تفسیر کاملی از تاریخ به دست داد و به عقیده وی حرکت تاریخ اساساً تحت تأثیر منافع و ایده‌های گروه نخبگان بر سریر قدرت انجام می گیرد.¹ و از نظر او و نیز نظریه پردازان دیگری چون رایت میلز و پورتر، نخبگان به کسانی اطلاق می شود که دارای اقتدار یا قدرتی باشند. پارتو بین نخبگان دولتی و نخبگان غیر دولتی تفکیک قائل شده است ولی دسته ای را که وی نخبگان غیر دولتی نام می نهد، گر چه فاقد اقتدار سیاسی هستند، در بخش‌های دیگر خصوصاً از لحاظ اقتصادی صاحب قدرتمند. بدون شک اشخاص و گروه‌های صاحب قدرت، هسته مهمی از نخبگان را تشکیل می دهند، ولی تعریف نخبگان تنها تحت عنوان کسانی که دارای اقتدار یا قدرتمند، اعمال نوعی مسامحه نسبت به اشخاص دیگری است که بدون آن که دارای اقتدار یا قدرت شناخته شده ای باشند، به دلیل نفوذشان جزئی از نخبگان محسوب می شوند. بنابراین در کنار «نخبگان اقتدار»، و «نخبگان قدرت»، «نخبگان نفوذ» نیز که شاید به نقش آن‌ها در پژوهش‌هایی که تاکنون انجام گرفته، توجهی نگردیده است، قابل ذکرند. با توجه به مطالب فوق، نخبگان چنین تعریف شده است:

«اشخاص و گروه‌هایی هستند که در نتیجه قدرتی که به دست می آورند و تأثیری که بر جای می گذارند، یا به وسیله تصمیماتی که اتخاذ می نمایند و یا به وسیله ایده‌ها، احساسات و یا هیجاناتی که به وجود می آورند، در کنش تاریخی جامعه ای مؤثر واقع

می‌شوند.^۱ براساس این تعریف، نخبگان مجموعه ای از مبشرین بسیار فعال جامعه، بخصوص در ارتباط با کارکرد دگرگونی آن محسوب می‌شوند. سهم آنان در کنش تاریخی ممکن است به صورت‌های مختلفی ظاهر شود که عمده ترین آنها اتخاذ تصمیم، موقعیت و الگوسازی می‌باشد. و در اثر افزایش آنان جامعه جدید در درون خود خمیرمایه‌های فراوانی از کنش تاریخی و تغییر اجتماعی ایجاد می‌نماید.^۲

در نهج البلاغه نیز درباره نخبگان که نقشی برجسته در تحولات اجتماعی دارند، اشاره شده است. نخبگانی که در این کتاب به عنوان عناصر تغییر و تحول جامعه مورد توجه قرار گرفته اند، گروه‌های مختلفی را شامل می‌شوند: انبیای الهی، امامان معصوم، نیکان و صالحان و حتی رهبران کفر و نفاق. امام علی (ع) (در برخی خطبه‌ها) مفصلاً نقش برجسته انبیای الهی خصوصاً پیامبر اسلام را در تحول بنیادی جامعه توضیح داده و در مواردی، اثر و نقش حیاتی خود را به عنوان امام و رهبر جامعه تشریح فرموده و در مواردی دیگر، از نقش آفرینان تحولات جامعه تحت عنوان «اخیار و صلحا» یاد کرده اند. از طرف دیگر، در بخش‌هایی از نهج البلاغه، نقش مهم و حساس منافقان و نیز رهبران شیاد و فرصت طلبی که برای جلب منافع خودشان به اغوای عوام الناس می‌پردازند و نیز شگردهای آنان در جامعه را تشریح می‌نمایند. توضیح در مورد این گروه‌ها، فقط به معرفی آنان محدود نمی‌شود، بلکه فرایند تأثیرگذاری آنان نیز تحلیل می‌گردد.^۳

گروه نخبه در فرایند تأثیرگذاری خود، هم به طرح ایده و تصمیم سازی می‌پردازند و هم در تبلیغ و ترویج آنها، نقش ایفا می‌کنند و الگوهای جدید را ساخته و پرداخته می‌کنند. و هم در مرحله تصمیم گیری و عملی سازی تصمیمات و تحقق الگوهای نو وارد می‌شوند. در واقع همه این‌ها بدون برخورداری از توانایی و قدرت فوق العاده میسر نمی‌گردد. البته باید در نظر داشت که نخبگان صرفاً پدیدآورنده تحولات و تغییرات جدید نیستند، بلکه جلوگیری از تغییرات یا کند کردن مسیر تغییر نیز اقدامی است که از عهده نخبگان برمی آید؛ این کار نیز در تغییر سرنوشت تاریخی جامعه دخیل است و تاریخ سازی کاری بس مشکل و دشوار است که از عهده افراد عادی

1. همان، صص 153 - 152

2. همان، صص 163 - 162

3. سید ضیاء هاشمی، مجله حوزه و دانشگاه، شماره 26

به صورت انفرادی و جداگانه بر نمی آید. نکته مهم دیگری که باید در مورد گروه نخبگان مد نظر داشت، این است که «نخبه بودن» لزوماً در جهت مثبت نیست، بلکه ممکن است فردی در جرم خاصی برجسته تر از دیگران باشد و در میان جانیان و بزهکاران، سرآمد تلقی گردد.¹ واژه نخبه در جامعه شناسی شامل چنین افرادی نیز می شود و بار ارزشی ندارد. اعتقاد بنیادین پارتو (نیز) این است که انسان‌ها، چه از جهت جسمانی و چه از نظر فکری و اخلاقی، با یکدیگر برابر نیستند. در کل جامعه و در هر یک از قشرهای آن، برخی کسان از دیگران با استعدادترند. اصطلاح نخبگان در کاربرد پارتو هیچ گونه دلالت اخلاقی یا افتخارآمیز ندارد. این اصطلاح تنها بر کسانی اطلاق می شود که در هر یک از شاخه‌های فعالیت بشری بالاترین نمره را به دست آورده باشند.²

بنابراین، نخبگان اجتماعی، اعم از نخبگان سنتی، اقتصادی، سیاسی و ایدئولوژیک، توان ویژه و برجسته ای در حفظ یا براندازی نظم موجود یا برانداختن طرح و سازمانی نو دارند و این توانایی ناشی از استعداد، درک و قدرت ویژه و خارق العاده آنان است. البته آن گاه که افراد نخبه حرکتی را آغاز کردند و راه نسبتاً هموار گردید، دیگران هم می توانند پشت سر آنان حرکت کنند و نقش نسبتاً جزئی تر خود را در حرکت تاریخی جامعه ایفا نمایند. از این روست که برخی صاحب نظران، تاریخ را میدان عمل یا صحنه بازی نخبگان قلمداد کرده، در تحلیل خود از تحولات تاریخی، محور و کانون بحث و استدلال خود را به این گروه اختصاص داده اند.³

مطالعه نخبگان بدون مطرح نمودن آن‌ها در کادر جنبش‌های اجتماعی و گروه‌های فشار که از آن‌ها حمایت می کنند، یا خود مورد حمایت آنان قرار می گیرند، امکان پذیر نیست. همان طور که مطالعه ایدئولوژی‌ها و یا ارزش‌ها هم بدون توجه به کارکرد جنبش‌های اجتماعی و نخبگان امکان پذیر نیست. ایدئولوژی‌ها و یا ارزش‌ها به خودی خود تأثیری در جامعه ندارند بلکه تنها به وسیله نخبگان معرفی شده، نمادی گردیده و رایج می گردند. نخبگان نیز به نوبه خود جنبش‌های اجتماعی یا گروه‌های فشار را معرفی می نمایند.⁴ از طرف دیگر نباید نخبگان و جنبش‌های

1. همان

2. همان (به نقل از لوئیس کوزر، زندگی و اندیشه بزرگان جامعه شناسی، ترجمه محسن ثلاثی)

3. همان (به نقل از مرتضی مطهری، جامعه و تاریخ)

4. گی روزه، ص 143

اجتماعی را همانند تلقی کرد. این‌ها دو عامل کاملاً متمایز از کنش تاریخی هستند و روابطی پیچیده بین آن‌ها وجود دارد که از حرکت تغییر اجتماعی ناشی می‌گردد. این روابط به عنوان عنصر و حتی گاهی عامل مهمی محسوب می‌شود که نمی‌توان آن را نادیده گرفت.^۱ کنش متقابل بین نخبگان و این جنبش‌ها به صورت عنصر مهمی از کنش تاریخی در می‌آید و غالباً اتفاق می‌افتد که کنش تاریخی گروهی از نخبگان تحت تأثیر روابط آن‌ها با جنبش قرار گیرد و به همین قیاس کنش تاریخی جنبش را می‌توان با در نظر گرفتن این گونه تأثیر روابط، معین کرد. لذا روابط بین نخبگان و جنبش‌های آنان روابطی پیچیده و بدون وقفه و متغیر است.^۲

بر اساس مطالب ذکر شده در طرح این پژوهش و نظریه نخبگان، و نیز با توجه به شرح مفاهیم کلیدی، در موضوع پژوهش، می‌توان چارچوب نظری مناسبی در این رابطه بدست آورد.

چارچوب نظری

نخبگان و کارگزاران اجتماعی به عنوان طبقه تأثیرگذار و نقش آفرین بر توده افراد جامعه مورد توجه برخی از نظریه پردازان می‌باشند. چنان که بیان شد، براساس نظر موسکا، گروه برگزیده «متشکل از اقلیتی از اشخاص است که قدرت را در جامعه ای به دست می‌گیرند. این اقلیت با یک طبقه اجتماعی واقعی، یا یک طبقه حاکم یا مسلط قابل مقایسه است.»^۳ او در توضیح این تئوری خاطر نشان می‌کند که «در میان واقعیت‌ها و گرایش‌هایی که همیشه در همه سازمان‌های سیاسی یافت می‌شود یک واقعیت آن چنان آشکار است که حتی با کمترین نگاه پیداست. در همه جوامع... دو طبقه از مردم به چشم می‌خورند، طبقه ای که حکومت می‌کند و طبقه ای که بر آن حکومت می‌شود. طبقه اول که همیشه شمارش کمتر است، تمام وظایف سیاسی را انجام می‌دهد، قدرت در انحصار خود دارد و از مزایایی که قدرت به همراه می‌آورد بهره مند است. در حالی که طبقه دوم که طبقه پرجمعیت تر است توسط اولی به شیوه ای که گاه کم و بیش قانونی و گاهی کم یا بیش خودسرانه و خشن است، هدایت و کنترل می‌شود». موسکا با شناخت این که

1. همان، ص 164

2. همان، ص 178

3. گی روشه، ص 148

دگرگونی‌های تاریخی در ترکیب نخبگان و در رابطه بین حکومت گران و حکومت شونندگان می-تواند تحت تأثیر نیروهای اجتماعی مختلف که نماینده منافع مختلف در جامعه هستند رخ دهد، مفهوم اولیه خود را تعدیل کرد.¹

با توجه به مطالب ذکر شده و بنابر تعاریفی که از مفهوم تغییر، تحول و دگرگونی اجتماعی، و مطالبی که در رابطه با عوامل و شرایط تغییرات و تحولات اجتماعی بیان شد، و همچنین بنابر تعریف‌هایی که از مفهوم نقش و نقش‌های اجتماعی و پایگاه اجتماعی و کسانی که ایفا کننده نقش‌های اجتماعی هستند یعنی کارگزاران و نخبگان جامعه، بیان شد، چارچوب نظری که می‌توان برای این پژوهش ارائه نمود این است که، به لحاظ نظری، صحابه در مقام بزرگان جامعه صدر اسلام و به عنوان کارگزاران و نخبگان جامعه، نقش اساسی در تغییرات و تحولات زمان خود ایفا نمودند و بر اساس جایگاه و نقشی که در جامعه داشتند، در مسیر حرکت جامعه اسلامی، در حوزه‌های مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، نظامی و اقتصادی، دست به اقداماتی زدند که در بسیاری از دگرگونی‌ها و تحولات تأثیرگذار بودند و در تمام ساختارهای جامعه تحول ایجاد کردند به گونه ای که آینده جامعه اسلامی رقم زده شد.

طبق نظریه جامعه شناسانی چون پارتو و موسکا، نخبگان کسانی اند که امور اصلی را در جامعه برعهده دارند و کارهای بزرگ انجام می‌دهند. با توجه به این نکته که نقش کلیدی و نخبگی به صحابه پیامبر(ص) داده شده و آنان نه تنها در عصر پیامبر(ص)، بلکه پس از آن نیز در تحولات جامعه تأثیرگذار بودند، چارچوب نظری این پژوهش نیز بر اساس نظریه نخبگان و کارگزاران اجتماعی تنظیم شده است و سعی خواهد شد با توجه به تأثیر و نقش نخبگان در تغییرات و تحولات جامعه و با استفاده از نظر «موسکا» - در مورد نقش نخبگان در دگرگونی‌های اجتماعی - نقش صحابه پیامبر(ص) در جامعه صدر اسلام (از زمان پیامبر(ص) تا آغاز حکومت امام علی علیه السلام) بررسی شود.

جمع بندی

تغییر و تحول به عنوان سنتی همیشگی و فراگیر در تمام جوامع انسانی وجود داشته و

1. رک: تام باتامور، جامعه شناسی سیاسی، منوچهر صبوری کاشانی، چ اول، تهران، کیهان، 1366، صص 14-13

اساس هر جامعه در حال رشد می‌باشد و ممکن است در هر جامعه ای رخ دهد. این تغییر و تحول می‌تواند در جهت مثبت و در مسیر پیشرفت آن جامعه باشد و یا بالعکس در جهت منفی و بردن جامعه به عقب و نوعی پس رفت صورت گیرد. بدون تردید تحولات ایجاد شده در عصر نخست اسلامی، نتیجه نقش و عملکرد کسانی بود که دامنه نفوذشان کم کم به سایر سرزمین‌ها کشیده شد و تغییرات متعدد فرهنگی و تحولات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی مهمی باعث شد تا مسیر تاریخ اسلام مشخص شود.

صحابه پیامبر(ص)، دارای پایگاه اجتماعی مهم و برجسته، و دارای نقش‌هایی چون؛ نقش کلیدی، نقش نخبگی، نقش مشروعیت بخشی، نقش حمایتی و تدافعی و... شدند. در حقیقت این نقش‌ها، عامل اصلی و تعیین کننده ی پایگاه اجتماعی آنان به حساب می‌آمد. به عبارتی، پایگاهی که صحابه در جامعه به دست آوردند، بر اساس عملکردها، و براساس ارزش‌های مورد تأیید جامعه اسلامی بوده است. آنان تأثیر مهمی در سیر تحولات جامعه داشته و نقش و عملکرد آنان موجب تحول جامعه جاهلیت شد به گونه ای که تأثیر عمیقی بر همه جنبه‌های جامعه جاهلی بر جای گذاشت و زمینه بروز و ظهور اسلام را در جهات گوناگون برای دیگران فراهم نمود.

نقش‌های اجتماعی افراد حاصل پایگاه اجتماعیشان است، بر همین مبنا، نقش‌های اجتماعی صحابه نیز از پایگاه اجتماعی آنان به دست آمده بود. در این جا این سوال مطرح است که؛ صحابه چگونه دارای پایگاه اجتماعی شدند و توانستند به عنوان عاملان اصلی و تعیین کننده پایگاه اجتماعی شناخته شوند؟

صحابه پیامبر(ص) به دلیل همسانی عملکردشان بر اساس ارزش‌های مورد تأیید جامعه اسلامی توانستند دارای پایگاه اجتماعی برتر شوند. ایمان به خدا و پیامبر(ص)، سبقت در اسلام آوردن، هجرت، جهاد، کسب علم از محضر قرآن و پیامبر(ص) مصابحت و همراهی با پیامبر(ص) و... از جمله عوامل تعیین پایگاه اجتماعی در صدر اسلام بودند. آنان از این موقعیت‌ها استفاده کرده و جایگاه خود را در جامعه به عنوان افراد شاخص و برجسته تثبیت نمودند. این عوامل باعث شد تا صحابه از طرف جامعه، مورد تأیید قرار گرفته و به نقش‌های کلیدی و مهم دست یافته و طبعاً نقش نخبگی به آنان داده شود.

در این پژوهش بررسی می‌شود صحابه چگونه توانستند این نقش‌ها را بدست آورند و چه

عواملی پایگاه اجتماعی آنان را تعیین و تثبیت کرد و بر اساس نقش و پایگاه اجتماعی خود، در چه حیطه‌هایی از جامعه تغییر و تحول ایجاد کردند و تأثیر داشتند. همچنین مشخص خواهد شد این تأثیرگذاری در مسیر مثبت و سیره پیامبر(ص) بوده یا در جهت عکس آن ره پیموده است. یکی از اهداف مطرح شده در انجام این پژوهش، «روشن شدن تأثیر جایگاه و عملکرد صحابه در تغییرات و تحولات جامعه عصر پیامبر(ص) و سه خلیفه اول» می‌باشد. به دلیل مبالغه-های زیادی که در رابطه با برخی از صحابه وجود دارد، نظیر؛ مسئله رهبریت، عادل بودن همه صحابه، و این که قول و عمل صحابه می‌تواند محل رجوع مسلمانان قرار گیرد و حتی هم طراز دانسته شدن برخی از آنان با پیامبر(ص)، نکته قابل تأمل در این جا این است که؛ اگر این نظر را بپذیریم؛ همه صحابه مطابق با دستورات پیامبر(ص) عمل نکرده اند و حتی بعضی از صحابه از جایگاه اولیه خود بعد از پیامبر(ص) دور شده اند و تغییرات بسیاری توسط آنان صورت گرفته است، نمی‌توانیم چنین جایگاهی را برای آنان در نظر بگیریم. بیان نقش و جایگاه صحابه نسبت به تحولات گوناگون در زمان پیامبر(ص) و بعد از ایشان، ما را یاری خواهد کرد تا بهتر بتوانیم به جایگاهی که به واقعیت نزدیک تر است شناخت پیدا کنیم و به درستی، دلیل بسیاری از چنین نظراتی را بدست آوریم.

با رجوع به منابع معرفه الصحابه و فضائل الصحابه، و کتب تاریخی و روایی این مطلب به دست می‌آید که صحابه نسبت به کسانی که پیامبر را ندیده بودند، مقام و جایگاه برتری داشتند و این جایگاه به جهت نقش فعالی بود که در حمایت از اسلام و حکومت تازه تاسیس پیامبر(ص) و همین طور دفاع از آن در صحنه‌های حساس حملات مشرکان داشته اند. ارزیابی نقش صحابه در پایبندی به ارزش‌ها و فرهنگ اسلامی درستی یا نادرستی این عقیده را در رابطه با همه صحابه، روشن می‌نماید.

با توجه به اهمیت شناخت این تاثیر و جنبه‌های انحرافی که ممکن است از قبل تعصبات و برخی گرایش‌ها، نسبت به عدم شناخت درست صحابه و نقش آن‌ها ایجاد شود. این پژوهش در پی آن است تا بر اساس چارچوب نظری و مباحث بیان شده، به بررسی نقش و عملکرد صحابه در تغییرات و تحولات جامعه صدر اسلام بپردازد و آن‌ها را با یک رویکرد انتقادی مورد توجه قرار دهد. لذا تحقیق می‌شود چه تحولاتی در جامعه عصر پیامبر(ص) و سه خلیفه اول صورت

گرفته و نقشی که صحابه به عنوان نخبگان جامعه، و افراد صاحب نفوذ در تغییرات و تحولات فرهنگی، اجتماعی، سیاسی - نظامی و اقتصادی در این عصر داشتند، چگونه بوده، و تأثیر آنان در این دگرگونی‌ها و تحولات بیان خواهد شد.

نمودار 1-1 - نمودار چارچوب نظری

